

**O'ZBEKISTAN RESPUBLIKASI JOQARI HA'M ORTA
ARNAWLI TA'LIM MINISTIRLIGI**

**QARAQALPAQ MA'MLEKETLIK UNIVERSITETI
JANINDAG'I PEDAGOG KADRLARDI QAYTA TAYARLAW
HA'M OLARDIN' QA'NIYGELIGIN JETILISTIRIW
AYMAQLIQ ORAYI**

“TASTIYQLAYMAN”
Aymaqliq oray direktori
_____ prof. K.Ubaydullaev
“ _____ ” _____ 2015-jil

**SHIG'IS OYSHILLARI MIYRASINDA MA'NAWIYAT
MA'SELELERI MODULI BOYINSHA**

OQIW METODIKALIQ KOMPLEKS

Du'ziwshi: dots. R.Reymov

No'kis – 2015

MAZMUNI

IS BAG'DARLAMA	3
LEKCIYA TEKSTLER	5
1-Tema: SHIG'IS OYSHILLARININ' JA'HA'N ILIM PA'NI RAWAJLANIWINDAG'I TUTQAN ORNI	5
2-Tema: SUFIZIM TA'LIMATI HA'M ONIN' MA'NAWIYATQA TA'SIRI	18
3-Tema: XIV-XV-A'SIRLERDE RUWXIY AG'ARTIWSHILIQ OY PIKIRLERDIN' RAWAJLANIWI	30
4-Tema: TEMURIYLER DINASTIYASI DA'WIRINDE RUWXIYLIQ HA'M AG'ARTIWSHILIQ TIN' RAWAJLANIWI	38
5-Tema: MAMUN AKADEMIYASI – ORTA AZIYADAG'I DA'SLEPKI ILIM – PA'N OSHAG'I	59

IS BAG'DARLAMA

Moduldin' maqseti ha'm waziypasi:

Shig'is oyshillari miyrasinda ma'nawiyat ma'seleleri bag'darinda pedagog kadrlardin' ka'siplik bilim ko'nlikpe ha'm qa'niygeligin uzliksiz jan'alaw ha'm rawajlandiriw mexanizmlerin jaratiw;

Zamanago'y talaplarg'a sa'ykes halda joqarg'i ta'limnin' sapasin ta'minlew ushin za'ru'r bolg'an pedagoglardin' ka'siplik kompetentlik da'rejesin asiriw;

Pedagog kadrlar ta'repinen zamanago'y xabar-telekommunikatsiya texnologiyalarin ha'm shettillerin na'tiyjeli o'zletiriwin ta'minlew;

Arnawli pa'nler tarawindag'i oqitiwdin' innovatsiyon texnologiyalari ha'm alding'i shet el ta'jriybelerin o'zlestiriw;

Arnawli pa'nler boyinsha tin'lawshilar to'mendegi bilim, ko'nlikpe ha'm kompetentsiyalarg'a iye boliwdi talap etiledi;

Tin'lawshi;

- Shig'is oyshillari miyrasinda ma'nawiyat ma'seleleri bag'darinda modulinin' fundamental ha'm teoriyalik tiykarlarin;

- Milliy g'arezsizlik ideyasinin' ma'deniy rawajlanivi menen baylanisin, mashqalalar ha'm protsestlerdi analiz ete biliw;

- Ma'deniy iskerliktin' tu'rlerin ajiratiw ha'm belgilerin aniqlay aliw;

- Ka'siplik iskerligi dawaminda a'dep-ikramliliq ma'denyatinin' quram bolegi bolg'an so'ylew ma'denyati, qatnashiq ma'denyatinan paydalaniw;

- Milliy ma'denyatti rawajlandiriw ha'm uliwma adamzatlq ma'denyat penen uyg'inlastiriw **ko'nlikpelerine iye boliwi kerek.**

**SHIG'IS OYSHILLARI MIYRASINDA MA'NAWIYAT MA'SELELERI
BAG'DARINDA MODULININ' ISSHI BAG'DARLAMASI**

Modulge ajratilg'an saatlar ko'lemi

№	Tema	Ja'mi	Auditoriya saatlari		
			Lektsiya	Seminar	O'zbetinshe
1	Shig'is oyshillarinin' ja'ha'n ilim pa'ni rawajlanivindag'i tutqan orni	4	2	2	
2	Sufizim ta'limati ha'm onin' ma'nawiyatqa ta'siri	4	2	2	
3	XIV-XV-a'sirlerde ruwxiy ag'artiwshiliq oy pikirlerdin' rawajlanivi	8	2	4	2
4	Temuriyler dinastiyasi da'wirinde ruwxiylik ha'm ag'artiwshiliqtin' rawajlanivi	8	2	4	2
5	Mamun akademiyasi – Orta Aziyadag'i da'slepki ilim – pa'n oshag'i	6	2	4	
	Ja'mi;	30	10	16	4

LEKCIYA TEKSTLER

1-Tema: SHIG'IS OYSHILLARININ' JA'HA'N ILIM PA'NI RAWAJLANIWINDAG'I TUTQAN ORNI

REJE

1. Orta a'sirlerdegi Shig'is tariyxinin tutqan orni
2. Orta a'sirlerdin' da'slepki da'wirinde Shig'ista a'melge asirig'an ulli ilimiy ashiliwlar haqqında
3. Garezsizlik jillarında qolga kiritilgen jetiskenlikler

Tayanish so'zler: *shig'is oyshillari, Xorezmiy, Ferganiy, Farabiy, Ibn Sino, Beruniy, ruwxiy miyras*

Orta a'sirlerdegi Shig'is tariyxinin tutqan orni

Orta a'sirlerdegi Shig'is tariyxı sonnan da'rek beredi, ma'deniyat ha'm ta'lim-ta'rbiya, meditsina, a'debiyat, ko'rkem o'ner ha'm arxitektura salalarındag'ı ten'i-tayı joq jetiskenlik, ilimiy mekteplerdin' ju'zege keliwi, jan'adan-jan'a talantlı a'wladlar tolqınının' payda bolıwı ha'm kamalg'a keliwi – bulardın' barlıg'ı birinshi gezekte ekonomika, awıl ha'm qala xojalıg'ının' jedel o'siwi, o'nermentshilik ha'm sawda-satıqtın' joqarı da'rejede rawajlanıwı, jollar qurılıwı, jan'a ka'rwan jollarının' ashılıwı ha'm ba'rinen burın salıstırmalı turaqlılıqtın' ta'miyinleniwi menen tikkeley baylanıslı bolg'an.

Shig'is a'leminde, atap aytqanda, Oraylıq Aziya xalıqları turmısında rawajlang'an ma'deniyattın' bolg'anı haqqında eski baktriya, sogdia, orxun, xorezm jazıwlarında jazılg'an estelikler, diywalg'a salıng'an ko'rkem o'ner shig'armaları ha'm nag'ıslar, arxitekturalıq u'lgiler da'rek beredi.

XI-XIII a'sirlerde tiykar salıng'an Xorezm ma'mleketi, Persiya qoltıg'ına shekem bolg'an ayaqlardag'ı qon'sı xalıqlardın' jerlerin birlestirgen xalda, Aziya kontinentinin' u'lken bo'legin qamtıp alg'an.

Bizin' eramızg'a shekemgi II a'sirden eramızdın' XV a'sirine shekem eski xalıqaralıq transport arteriyası wazıypasın atqarıp, Qıtay, Hindistan ha'm Oraylıq Aziya, Orta ha'm Jaqın Shig'is, Jer orta ten'izi regionı sıyaqlı aymaq ha'm ellerdi

baylanıstırıp kelgen Ullı Jipek jolının' u'lken, ten'i-tayı joq rolin bahalawdın' o'zi qıyın.

Usı jol tek joqarıda atap o'tilgen aymaqlar arasındag'ı sawda-satıq baylanısların g'ana emes, al kontinentler ha'm ma'mleketler arasında ma'limleme almasıwın ta'miyinlewge de xızmet etti, jan'a texnologiya ha'm islenbelerdin' (jipek, farfor buyımlar, porox, qag'az ha'm basqa da ko'plegen o'nimler) tez tarqalıwında, awıl xojalıg'ı eginleri ha'm agrotexnologiyalardın', sonday-aq, ma'deniy qa'driyatlardın' rawajlanıwında a'hmiyetli qural wazıypasın atqardı ha'm sonın' menen birge tsivilizatsiyalararalıq so'ylesiw ja'ne texnologiyalar almasıwı ushın sharayatlar jarattı.

Bul da'wirlerde tu'rli ellerdin' xalıqlarının' ilimiy bilim ha'm tabıslar menen bir-birin baytıp barıwı ayrıqsha rol oynadı. Ullı Jipek jolı arqalı Evropag'a, Evropadan bolsa Aziyag'a Shıg'ıs ha'm Batis a'lemindegi ullı ilimpaz ha'm oyshıllardın' jumısı haqqındag'ı mag'lıwmatlar jetkerildi. Sokrat, Platon, Aristotel, Ptolomey ha'm a'yyemgi da'wirdegi basqa da ullı ilimpazlardın' ilimiy shıg'armaları, ideya ha'm ashqan jan'alıqların u'yreniw ushın a'meliy imkaniyat ju'zege keldi.

Bizge ma'lim, sol da'wirlerdin' da'stu'rlerine bola, ag'artıwshı oyshıllar ha'm filosoflar, ilimpazlar ha'm shayırlar a'dette hu'kimdarlar ha'm sultanlardın' saraylarında jasag'an. Olar arasında IX-XI a'sirlerde Xiywada sho'lkemlestirilgen Mamun akademiyası ha'm "Baytulhikma", yag'nıy "Danıshpanlıq u'yi" degen at penen dan'qı shıqqan Bag'dad akademiyası da, sonday-aq, XV a'sirde Samarqandta qa'liplesken Mırza Ulug'bektin' ilimiy mektebinde na'tiyjeli miynet etken bir topar ilimpazlar pu'tkil du'nyag'a tanılǵ'an¹.

İzertlewshi-ilimpazlardın' pikirinshe, Shıg'ıs, atap aytqanda, Oraylıq Aziya regionı IX-XII ha'm XIV-XV a'sirlerde bulaqtay atılıp shıqqan eki qu'diretli ilimiy-ma'deniy rawajlanıwdın' da'regi esaplanıp, du'nyanın' basqa da regionlarındag'ı Renessans protsesslerine unamlı ta'sir ko'rsetken Shıg'ıs oyanıw

---

¹Каримов И.А. "Орта әсирлердеги Шығыс илимпазлары хәм ойшылларының тарийхый мийрасы, оның хәзирги заман цивилизациясының раўажланыўындағы роли хәм әхмийети" темасындағы халықаралық конференцияның ашылыў мәресиминде шығып сөйлеген сөзи. «Еркин Қарақалпақстан». 2014-жыл 17-май.

da'wiri – Shıg'ıs Renessansı sıpatında du'nyanın' ilimiy ja'miyetshiligi ta'repinen haqlı ra'wishte ta'n alıng'an.

Sonın' menen birge ko'plegen izertlewshilerdin' atap o'tkenindey, eger Evropa Oyanıw da'wirinin' na'tiyjeleri sıpatında a'debiyat ha'm ko'rkem-o'ner shıg'armaları, arxitekturalıq estelikler, meditsina ha'm insandı u'yreniw bag'darında jan'a ashılıwlar ju'zege kelgen bolsa, Shıg'ıs Oyanıw da'wirinin' o'zine ta'n qa'siyeti, ba'rinen burın, matematika, astronomiya, fizika, ximiya, geodeziya, farmakologiya, meditsina sıyaqlı anıq ha'm ta'biyg'ıy pa'nlerdin', sonday-aq, tariyx, filosofiya ha'm a'debiyattın' rawajlanıwında ko'rindi.

Orta a'sirlerdin' da'slepki da'wirinde Shıg'ısta a'melge asırılğ'an ullı ilimiy ashılıwlar haqqında

Orta a'sirlerdin' da'slepki da'wirinde Shıg'ısta a'melge asırılğ'an ullı ilimiy ashılıwlar haqqında so'z eter ekenbiz, zamanago'y matematika, trigonometriya ha'm geografiya pa'nlerinin' rawajlanıwına ten'i-tayı joq u'les qosqan Muhammed ibn Muso, al-Xorezmiydin' ismin birinshiler qatarında tilge alamız. Ol onlıq pozitsiyalıq esaplaw sistemasın, nol belgisi ha'm polyarlıq koordinatorlardı birinshilerden bolıp tiykarlap berdi ha'm a'meliyatqa engizdi. Bul bolsa matematika ha'm astronomiya pa'nlerinin' rawajlanıwında keskin burılıs jasadı.

A'l-Xorezmiy algebra pa'nine tiykar saldı, ilimiy mag'lıwmat ha'm traktatlardı jaratıwdın' anıq qag'ıydaların islep shıqtı, ol astronomiya, geografiya ha'm ıqlım teoriyası boyınsha ko'plegen ilimiy shıg'armalardı avtorı bolıp tabıladı. İlimpazdın' du'nya iliminin' rawajlanıwındag'ı xızmetleri ulıwma ta'n alıng'an bolıp, Shıg'ıs ilimpazları arasında tek onın' ismi ha'm shıg'armaları “algoritm” ha'm “algebra” sıyaqlı zamanago'y ilimiy atamalarda ma'n'gilestirildi².

Ahmad Ferg'aniy ta'repinen IX a'sirde jaratılğ'an “Astronomiya tiykarları” fundamentallıq shıg'armasında a'lemnin' du'zilisi, Jerdin' o'lishemi haqqındag'ı da'slepki mag'lıwmatlar, planetamızdın' shar ko'rinesine iye ekeni haqqındag'ı

---

²Маънавият юлдузлари. Тошкент. «Абдулла Қодирий номидаги халқ меъроси нашрети». 2001-йил. 38-бет.

da'liller keltirilip, usi kitap XVII a'sirge shekem Evropa universitetlerinde astronomiya boyınsha tiykarg'ı sabaqlıq sıpatında oqıtıp kelingen ja'ne Ullı geografıyalıq ashılıwlar da'wirinde Kolumb, Magellan ha'm basqa da sayahatshılardıń ashqan jan'alıqları ushın ilimiy tiykar bolıp xızmet etken. Ahmed Ferg'aniydin' a'meliy jen'islerinen biri onın' orta a'sirlerdegi tiykarg'ı astronomiyalıq a'sbap-astrolyabiya teoriyasın islep shıqqanı ha'm sonday-aq, Nil da'ryasında "nilomer" degen, ko'p a'sirler dawamında suwdın' qa'ddin o'lsheytug'ın tiykarg'ı qural sıpatında xızmet etip kelgen atı shıqqan imarattı jaratqanı boldı.

Ken'islik trigonometriyasının' tiykarın salıwshı dep ta'n alıng'an, o'zinin' matematika ha'm astronomiya salasındag'ı jan'alıqları menen abıroyg'a erisken ja'ne bir ullı ilimpaz A'bu Nasr ibn İrak bolıp tabıladı. Onı haqlı ra'wishte "Ekinshi Ptolomey" dep ataydı.

X a'sirdin' entsiklopedist ilimpazı A'bu Nasr Forabiydi zamanlasları, universal bilimlerge iye bolg'anlıg'ı sebepli, "Shıg'ıs Aristoteli" dep atag'an. Ol ko'plegen pa'nlerdi ilimiy jan'alıqlar menen bayıttı, tu'rli ellerdin' ilimpazlarının' filosofiyalıq ko'z-qarasların rawajlandırdı ha'm 160 tan aslam shıg'arma jazdı. Olardıń en' belgilileri "Substantsiya haqqında so'z", "İlimlerdin' payda bolıwı haqqındag'ı kitap", "Oy-o'ris ma'nisi" ha'm basqa da shıg'armalar esaplanadı. Forabiy shıg'armalarının' tiykarg'ı bo'legi ko'plegen Evropa ha'm shıg'ıs tillerine awdarılğ'an ha'm ha'zirgi ku'нге shekem izertlewler teması bolıp kelmekte³.

Du'nya ju'zi tariyxındag'ı birinshi tu'rkiy tiller so'zligi bolg'an "Devoniy lug'atit-turk" kitabının' avtorı Mahmud Qashqariy bolıp, ol o'zinin' shıg'armasında joqarı sheberlik penen toplawg'a erisken so'z baylıg'ının' shın ma'nidegi altın monshaqların-tu'rkiy maqal ha'm qosıqlardı da keltirip o'tken. Qashqariy tu'rkiy xalıqlarının' tili, ma'deniyatı, etnografiyası ha'm folklorının' birinshi izertlewshisi bolıp esaplanadı.

Arab tili grammatikasının' tiykarın salıwshı sıpatında ta'n alıng'an ullı tilshi, a'debiyatshı, geograf ha'm filosof ilimpaz – Mahmud Zamahshariy o'zi jasap

---

³Маънавият юлдузлари. Тошкент. «Абдулла Қодирий номидаги халқ меъроси нашрети». 2001-йил. 71-бет.

o'tken da'wirde-aq u'lken abıroyg'a erisken. Ol, sonday-aq, tariyxtag'ı birinshi ko'p tilli so'zlik-arabsha-parsısha-tu'rkshe so'zliktin' tiykarın salg'an⁴.

A'lberte, biz ba'rshemiz orta a'sirlerde Shıg'ısta jasap do'retiwshilik etken, sol da'wirdegi waqıyalardan gu'waliq beretug'in ten'i-tayı joq shıg'armalar jazg'an ullı tariyxshılardıń a'wladına, ba'rinen burın, Ahmed İbn Arabshox, Nizomiddin Shomiy, Sharafiddin Ali Yazdiy, Hofizi Abru, Xondimar, Abdurazzoq Samarqandiy ha'm basqa da ilimpazlarg'a o'zimizdin' sheksiz hu'rmetimizdi bildiriwimiz ha'm qarız, ha'm parız⁵.

Garezsizlik jillarında qolga kiritilgen jetiskenlikler

Ma'mleketimiz basshısının' baslaması menen g'a'rezsizlik jillarında ullı babalarımızdın' ismleri tiklendi. Olardıń o'mirin ha'm biybaha miyrasın u'yreniw, zıyarat orınların abadanlastırıw ja'ne qa'sterlep-saqlaw boyınsha u'lken jumıslar a'melge asırıldı.

Prezidentimizdin' atap o'tkenindey, ja'miyettin' rawajlanıwındag'ı ha'r qanday o'zgerisler, jan'alıqlar, a'sirese, insaniyattın' rawajlanıwına u'lken tu'rtki beretug'in protsessler, ashılawlar o'z-o'zinen ju'z bermeydi. Bunın' ushın ba'rinen burın bir neshe a'sirlik da'stu'rler, tiyisli sharayat, ilim-bilim mektebi, ma'deniy-ag'artıwshılıq ortalıq bolıwı kerek.

A'ne, usınday iygiliqli maqset ha'm ideya menen jasag'an xalqımız du'nya ju'zlik tsivilizatsiyag'a u'lken u'les qosqan. Shıg'ıs penen Batıstı o'z-ara baylanıstırg'an, ullı tsivilizatsiyalar tutasqan elimizdin' aymag'ında ilim, ma'deniyat a'zelden rawajlang'an. A'sirese, orta a'sirlerde ana jerimizden mın'lag'an ilimpaz shayırlar, ullı oyshıllar jetisip shıqqan. Olardıń matematika, fizika, ximiya, astronomiya, etnografiya, meditsina, tariyx, a'debiyat, a'dep-ikramlılıq, filosofiya sıyaqlı ko'plegen salalarg'a tiyisli shıg'armaları, Samarqand, Buxara, Xiywa, Tashkent, Shahrisabz, Termez ha'm basqa qalalardag'ı a'yyemgi estelikler pu'tkil adamzattın' ruwxıy mu'lki esaplanadı.

---

⁴Маънавият юлдузлари. Тошкент. «Абдулла Қодирий номидаги халқ меъроси нашрети». 2001-йил. 132-бет.

⁵Каримов И.А. "Орта әсирлердеги Шығыс илимпазлары хәм ойшылларының тарийхый мийрасы, оның хәзирги заман цивилизациясының раўажланыўындағы роли хәм әхмийети" темасындағы халықаралық конференцияның ашылыў мәресиминде шығып сөйлеген сөзи. «Еркин Қарақалпақстан». 2014-жыл 17-май.

Pu'tkil du'nya Xorezmiydin' ilim-bilimdi rawajlandırıwg'a qosqan u'lesin joqarı bahalaydı, onı kamalg'a keltirgen jerge ayrıqsha hu'rmet penen qaraydı.

Ahmad Farg'oniydin' «Astronomiya tiykarları» atamasındag'ı shıg'arması on ekinshi a'sirde latin ha'm ivrit tiline awdarılğ'anı, son'ınan İtaliya, Germaniya, Frantsiya, Gollandiya ha'm AQSh sıyaqlı ko'plegen ellerde qayta-qayta basılıp shıqqanı onın' qanshelli u'lken a'hmiyetke iye ekenligin ko'rsetedi⁶.

İlimpazdın' Jer shar ta'rizli ekenligi haqqındag'ı ko'z-qarasların aradan segiz ju'z jil o'tip a'melde da'lillegen belgili sayaxatshı Xristofor Kolumb «Jer meridianının' bir da'rejesi mug'darı haqqındag'ı al-Farg'oniy esaplarının' durıslıg'ına tolıq isendim», dep qol jazba qaldırğ'an. On altınshı a'sirde Aydag'ı kraterlerden birine babamızdın' ismi berilgen.

YUNESKO nın' qararına muwapıq 1998-jılı Ahmad Farg'oniy tuwılğ'an ku'ninin' 1200 jıllıg'ı xalıqaralıq ko'lemde belgilendi. Bul ullı babamızdın' du'nya ju'zi tsivilizatsiyasının' rawajlanıwına qosqan u'lken u'lesi, xalqımızdın' ilimiy potentsialının' ja'ne bir ta'n alınıwı boldı. Ma'mlektimiz basshısının' baslaması menen Quva ha'm Ferg'ana qalalarında oyshılğ'a estelikler salındı, Ferg'ana ma'mleketlik universitetine Ahmad Farg'oniydin' ismi berildi.

Orta a'sirlerde Shıg'ıs iliminin' rawajlanıwında Xorezm Mamun akademiyası ayrıqsha orın tutqan. U'lken kitapxana, medrese, dilmash ha'm kalligraflar mektebi sıyaqlı strukturalarg'a iye bolğ'an bul da'rgayda ju'zden aslam ilimpazlar, talanlı studentler ilimiy izertlewler alıp barg'an. A'bu Nasr ibn İraq, A'bu Rayxan Beruniy, A'bu A'li ibn Sina, Mahmud Xwjandiy, Ahmad ibn Muhammad Xorezmiy ha'm Ahmad ibn Hamid Naysaburiy sıyaqlı entsiklopedist ilimpazlardın' ulıwma insanıyılıq oy-pikirdin' rawajlanıwına qosqan u'lesi biybaha.

İbn Sinanın' ismi du'nya ilimi ha'm ma'deniyatı tariyxına altın ha'ripler menen jazılğ'an. Ba'rqulla jasil do'nip turatug'ın tropikalıq o'simlik «Avitsenniya» dep atalg'an. Ko'plegen ellerde ko'sheler, oqıw ha'm meditsina ma'kemelerine onın' ismi qoyılğ'an, ilimpazdın' hu'rmetine medal ja'ne sıyıqlar sho'lkemlestirilgen.

---

⁶Маънавият юлдузлари. Тошкент. «Абдулла Қодирий номидаги халқ меъроси нашрети». 2001-йил. 46-бет.

Prezidentimiz İslam Ka'rimov 1998-jil 6-noyabrde YUNESKO nın' xalıqaralıq A'bu A'li ibn Sina altın medalı menen sıylıqlandı. Bul joqarı sıylıq xalqımızdın' ulıwma adamzat tsivilizatsiyasının' rawajlanıwına qosqan u'lesi ha'm xızmetinin' ta'n alınıwı, ma'mleketimiz ta'repinen tariyxıy, ma'deniy, ruwxıy miyrastı qa'sterlep-saqlaw, salamat ja'ne ba'rkamal a'wladtı ta'rbiyalaw boyınsha a'melge asırılǵ'an jumislardıń mu'na'sip bahası boldı.

YUNESKO nın' qa'wenderliginde Xorezm Mamun akademiya'sının' 1000 jıllıǵ'ı belgilengenı, onın' jumısı qayta sho'lkemlestirilgenı elimizde babalar esteligine, ilim-bilimnin' rawajlanıwına qaratılıp atırǵ'an itibardıń ayqın ko'rinisi bolıp tabıladı. Ha'zir bul a'yyemgi ha'm na'wqıran ilim da'rgayında Xorezm tariyxı, onın' o'zine ta'n ma'deniyatı, ekologiyası, jer ha'm suw resursların u'yreniw boyınsha ilimiy izertlewler dawam ettirilmekte.

Mırza Ulıǵ'bek elimizdin' bir qatar qalalarında medreseler qurg'ızǵ'an, Samarqandta o'zine ta'n ilimiy ortalıq, ha'zirgi til menen aytqanda, akademiya sho'lkemlestirgen. Ol jerde 200 den aslam ilimpaz jumıs islegen.

Astronomiya iliminin' teoriyalıq ha'm a'meliy ma'seleleri tolıq qamtıp alıǵ'an Ulıǵ'bektin' «Zij» i orta a'sirlerde-aq Aziya ha'm Evropa ellerinde ken' taralg'an. Evropalı astronom ilimpazlar onı latin, frantsuz, inglis tillerine awdarg'an, sholıwlar jasag'an.

«Ziji Ulıǵ'bek», «Ziji jadidi Kuragoniy» atları menen belgili bolǵ'an bul shıǵ'armada 1018 juldızdın' ornı ha'm jag'dayı anıqlap berilgen. Juldızlardın' ba'ntlikligi ha'm olardıń arasındag'ı aralıq, quyash penen aydın' ha'reketi, olardıń tutılıw waqıtları bayan etilgen. Bul esap-kitaplardıń zamanago'y texnologiyalar arqalı anıqlang'an baqlaw na'tiyjelerinen derlik parqı joq. Ma'selen, Ulıǵ'bektin' esabı boyınsha bir jil 365 ku'n 6 saat 10 minut 8 sekundtı quraydı. Bu'gingi ku'nde bir jil 365 ku'n 6 saat 9 minut 6 sekundqa ten'⁷.

«Bul tuwralı so'z etkende, biyıqtıyar 1996-jılı Parijde YUNESKO nın' sol waqıttag'ı Bas direktorı Federiko Mayor ullı ma'rtebeli mırza menen bolǵ'an bir sa'wbetlesiw esime tu'sedi,-dep jazadı Prezidentimiz «Joqarı ma'nawiyat-

---

⁷Каримов И.А. «Жоқары мәнаўият-жеңилмес күш» Ташкент. «Маънавият» 2008. 46-бет

jen'ilmekes ku'sh» shıg'armasında.-Sonda mırza Mayor Ulıg'bektin' ilimiy miyrasın joqarı bahalap, onın' juldızlardın' ha'reketine baylanıslı esap-kitapları bu'gingi ku'nde kompyuter ja'rdeminde tekserip ko'rilgende tek bir neshe minutlıq o'zgeshelikke iye ekenligi anıqlandı, degen ga'pti aytıp saldı. Sonda men og'an qarap, joq Federiko Mayor mırza, Ulıg'bek qa'telesken bolıwı mu'mkin emes, al kompyuterler qa'telesken bolıwı mu'mkin, degen edim».

G'a'rezsizlik jıllarında Mırza Ulıg'bektin' o'mirin ha'm xızmetin u'yreniw boyınsha u'lken jumıslar a'melge asırıldı. Ma'mleketimiz basshısının' baslaması menen 1994-jıl elimizde Ulıg'bek jılı, dep ja'riyalandı. Sol jılı Mırza Ulıg'bek tuwılg'an ku'ninin' 600 jıllıg'ı xalıqaralıq ko'lemde ken'nen belgilendi. Parij qalasındag'ı YUNESKO shtab-kvartirasında ullı ilimpazdın' ilimiy miyrası ha'm onın' a'hmiyetine bag'ıshlang'an xalıqaralıq a'njuman o'tkerildi.

Mırza Ulıg'bektin' kelbeti xalqımız turmısının' ajıralmas bo'legine aylanıp qalg'an. Elimizde Ulıg'bektin' ismi qoyılg'an rayon, ruwxıylıq orınları, ma'ha'lleler, ko'sheler ko'p. Ata-analar jaqsı niyetler menen perzentlerine Ulıg'bektin' mu'ba'rek ismin qoyadı. Bulardın' barlıg'ı xalqımızdın' ullı ilimpazg'a degen sheksiz hu'rmetinen da'rek beredi.

Pu'tkil du'nyada ullı babalarımızdın' o'lmes danıshpanlıg'ına hu'rmet-izzet, olardın' bay ilimiy miyrasın u'yreniwge qızıg'ıwshılıq ha'miyshe joqarı bolg'an. Bunın' tastıyıg'ın tu'rli ellerde olardın' o'miri ha'm xızmeti haqqında ilimiy ja'ne ko'rkem shıg'armalar do'retilgeni, ullı babalarımızdın' hu'rmetine estelikler ornatılğ'anında da ko'riw mu'mkin. Belgiya ha'm Latviyada İbn Sinag'a, Latviyada Mırza Ulıg'bekke, Yaponiya, Rossiya ha'm A'zerbayjanda A'liysher Nawayıg'a, Egipette Ahmad Farg'oniyege ornatılğ'an estelikler xalqımız tariyxına teren' hu'rmet belgisi bolıp tabıladı.

Oraylıq Aziya tariyxı, etnografiyası, arxeologiyası ha'm ko'rkem o'nerinin' biz ushın belgisiz bolg'an betlerin ashıwg'a ja'rdem bergen yapon professorı mırza Kato regionımızdın' iri izertlewshisi bolıp esaplanadı. Onın' Ullı Jipek jolın, Baktriya ma'mleketin u'yreniwge bag'ıshlang'an jumısları, sonday-aq, 1989-jıldan baslap Surxanda'rya wa'layatının' a'yyemgi Dalvarzinto'be ha'm Qarato'be

qalalarinin' ornında alıp barıp atırg'an arxeologiyalıq izertlewleri, A'mir Temur, Mirza Ulıg'bek, Mirza Bobur ha'm Oraylıq Aziyanın' basqa da ullı oyshıllarının' shıg'armaların yapon tiline islegen awdarmaları bizin' u'lken regionımızdın' tariyxı ha'm ma'deniyatı haqqındag'ı bilimlerde du'nya ju'zinin' mu'lkinde aylandırıw imkanın berdi.

Ataqlı amerikalı tariyxshı, arxeolog, antropolog, Jon Xopkins universitetinin' janındag'ı Oraylıq Aziya ha'm Kavkaz institutının' baslıg'ı, 22 kitap ha'm 200 den aslam ilimiy maqalanın' avtorı-professor Frederik Starr mırza bolıp tabıladı. Onın' 2009-jılda "Oraylıq Aziyanın' jan'adan ashılıwı" dep atalg'an essesi AQSh ta g'alaba xabar qurallarında basıp shıg'arılğ'an jıldın' en' jaqsı materialı sıpatında ta'n alıng'an.

Shıg'ıs Renessansı da'wiri Hindstannın' akademiyalıq ha'm ma'deniy toparları ta'repinen de teren' u'yrenilmekte. Bu'gin usı a'njumanda İndira Gandi atındag'ı Milliy ma'deniyat orayının' ilimiy basshısı, IV-XV a'sirlerdegi Orta Aziyanın' jazba da'reklerin salıstırıp u'yreniw boyınsha uzaq jıllardan berli na'tiyjeli jumıs islep kiyatırg'an professor Mansura Haydar xanım bolıp tabıladı.

İlimpazdın' "Nizomiddin Shomiydin' "Zafarnoma" shıg'armasının' tariyxıy a'hmiyeti" dep atalg'an ilimiy monografiyası xalıqaralıq ko'lemde ken' ta'n alıng'an bolıp, ol A'mir Temurdın' tiri waqtında onın' ma'mleketlik xızmetine bag'ıshlap jazılğ'an birden-bir kitaptı tolıq izertlewge qaratılğ'an.

Koreya ha'm Aziya regionındag'ı jetekshi joqarı oqıw orınlarınan biri – İnxa universitetinin' prezidenti, joqarı bilimlendiriw sistemasının' ta'n alıng'an sho'lkemlestiriwshisi, aerokosmika injenerligi salasındag'ı iri qa'nige Pak Chun-Be Koreya Respublikasında aeronavtika ha'm kosmos salasındag'ı izertlewlerge ko'p jıllar dawamında basshılıq etip kelgen. Onın' tikkeley ha'm jeke o'zinin' qatnasıwında bıylg'ı jılda Tashkent qalasında ma'limleme texnologiyaları salasında joqarı mamanlıqtag'ı bakalavr ha'm magistrardı tayarlawg'a qa'nigelestirilgen Koreyanın' ataqlı İnxa universitetinin' filialı ashıldı.

Kair universitetinin' professorı, tu'rk filologiyası ha'm a'debiyatı boyınsha belgili ilimpaz Magida Mahluf xanım o'tken jılı "Boburnoma" nı arab tiline

awdarıw boyınsha uzaq jıllıq jumısın juwmag'ına jetkerdi ha'm onda o'zinin' teren' sholıwları ha'm buring'ı izertlewlerge tiyisli sın talqılawların bayan etti. En' a'hmiyetlisi, bizin' ullı ata-babamız Zahiriddin Muhammed Boburdın' ullı shıg'arması menen inglis, parsı ha'm basqa da ko'plegen tillerdin' qatarında endilikte arab tilinde de tanısıw imkanı payda boldı.

Shıg'ıs tariyxı ha'm filosofiyasının' tu'rli bag'darları boyınsha alpıstan aslam miynetlerdin' avtorı, Belgiyadag'ı Luven katolik universitetinin' professorı Yul Yanssenstin' ilimiy jumısın da biz joqarı bahalaymız. İlimpazdın' "İbn Sino ha'm onın' arab ha'm latin du'nyasına ta'siri" kitabı, "A'bu A'li ibn Sino ha'm onın' miyrası" toplamı tek qa'nigeler g'ana emes, al pu'tkil du'nya kitapqumarları arasında da joqarı bahalandı ha'm ken'nen ta'n alındı.

Qıtay İlim ha'm texnologiyalar univeristetinin' tariyx ha'm arxeologiya fakultetinin' basshısı, professor Shi Yunlin astronomiya tariyxı salasında du'nyag'a belgili qa'nige bolıp tabıladı. Onın' orta a'sirlerde Oraylıq Aziya, Qıtay, Koreya ha'm Evropada astronomiyanın' rawajlanıwın salıstırıp-talqılap u'yreniw boyınsha alıp barg'an izertlewlari u'lken abıroyg'a eristi. Ol astronomiyanın' payda bolıw ha'm rawajlanıw tariyxın g'alabalastırıw boyınsha du'nyag'a belgili ilimpaz, ha'zirgi waqıtta Qıtay ha'm Qubla-Shıg'ıs Aziyadag'ı bir qatar jetekshi ilimiy-ko'pshilik basılımlardın' redaktsiyalıq kollegiya ag'zası da bolıp tabıladı.

Evropada belgili vrach, densawlıqtı saqlawdın' zamanago'y sistemasın sho'lkemlestiriw salasında ta'n alıng'an ekspert, doktor Mark Bonneldin' belsendi jumısı u'lken hu'rmet-izzetke ılayıq. Ol basshılıq etip atırg'an "A'bu A'li ibn Sino – Frantsiya" Assotsiatsiyası Frantsiya ha'm Evropada İbn Sinonın' ma'deniyat, filosofiya ha'm meditsina salasındag'ı ilimiy shıg'armaların g'alabalastırıwg'a ten'i-tayı joq u'les qospaqta.

Belgili golland ilimpazı Robert van Genttin' baspadan shıqqan onnan aslam kitabı, 60 tan aslam ilimiy miyneti tek astronomiya, kartografiya ha'm geodeziyanın' bu'gingi en' a'hmiyetli mashqalaların g'ana emes, al ha'zirgi waqıtta olardın' rawajlanıw tariyxın, sonın' ishinde, orta a'sirlerdegi Shıg'ısqa tiyisli da'wirdi de qamtıp aladı.

Orta a'sirlerde Shıg'ısta jasap o'tken ilimpaz ha'm oyshıllardıń ma'n'gilik miyrasın izertlew ha'm u'git-na'siyatlawg'a, ken' xalıqqa jetkeriwge mu'na'sip u'les qosıp atırǵan ko'plegen pidayı ilimpaz ha'm qa'nigeler de usınday ta'n alıwg'a ha'm hu'rmet etiwge ılayıq.

«Orta a'sirlerdegi Shıg'ıs ilimpazları ha'm oyshıllarınıń tariyxıy miyrası, onıń ha'zirgi zaman tsivilizatsiyasınıń rawajlanıwındag'ı roli ha'm a'hmiyeti» temasındag'ı xalıqaralıq konferentsiyanıń Samarqand qalasında o'tkeriliwi tegin emes. O'ytkeni bul qala du'nya ju'zi tsivilizatsiyasınıń a'yyemgi oshaqlarınan biri. Bul jerdegi tariyxıy ha'm, ma'deniy estelikler babalarımızdın' danalıǵın, uzaq ja'ne ullı o'tmishin ko'rsetedi. Samarqandtıń go'zzal ha'm sulıw ta'biyatı, a'yyemgi ha'm zamanago'y imaratları pu'tkil du'nyanı tan' qaldırıp keledi.

Prezidentimizdin' so'zi menen aytqanda, Samarqand topırag'ının' ha'r bir tu'yirinde ullı bir hikmet bar, ha'r bir ko'shesi, maydanı ha'm qıyabanında sawlat, qut-bereket bar. Bul a'yyemgi ha'm ha'miyshe na'wqıran qalanıń ha'r bir gerbishinde do'retiwshi xalqımızdın' ullı talantı ja'ne sheberligi, ma'n'gilik qa'driyatları sa'wlelengen.

G'a'rezsizlik jıllarında Samarqandtıń ullılıǵ'ı ha'm go'zzallıǵ'ı ja'ne de artpaqta. Sahıbqıran A'mir Temur tuwılǵ'an ku'ninin' 660 jıllıǵ'ı, Mırza Ulıǵ'bek tuwılǵ'an ku'ninin' 600 jıllıǵ'ı mu'na'sibeti menen Samarqandta u'lken do'retiwshilik jumısları a'melge asırıldı. Qala orayında Sahıbqıran babamızdın' esteligi ha'ykeli boy tikledi. Ulıǵ'bek observatoriyası ha'm medresesi qayta on'landı. Prezidentimizdin' pa'rmanına muwapıq 1996-jıl 18-oktyabr ku'ni Samarqand qalası A'mir Temur ordeni menen sıyılıqlandı. Sonnan berli bul ku'n elimizde Samarqand ku'ni sıpatında belgilenip kelmekte.

Samarqandtıń tariyxı g'a'rezsizlik jıllarında izbe-izlik penen u'yrenilmekte. Atap aytqanda, Afrosişb to'beliklerinde alıp barılǵ'an ken' ko'lemli arxeologiyalıq izertlewlerde qala arkinin' en' to'mengi qatlamları u'yrenildi. Eramızdan buring'ı VIII-VII a'sirlerde qurılǵ'an bul diywal Oraylıq Aziyadag'ı en' a'yyemgi qorg'anıw bekinisi esaplanadı. Bul jerden tabılǵ'an eski buyımlar Frantsiya ilimiy

izertlewler milliy orayına qarashlı laboratoriyada izertlendi. Talqılawlar Afrosişb tabılmaları 2750 jıllıq tariyxqa iye ekenin ko'rsetti.

YUNESKO Bas konferentsiyasının' qararına muwapıq, 2007-jılda Samarqand qalasının' 2750 jıllıg'ı ken' belgilendi. Usı qutlı toy qarsan'ında ma'n'gilik qala ja'ne de shıraylandı. Onlag'an sotsiallıq-turmıs imaratları, ko'rkem bag'lar, qıyabanlar qurıldı. A'mir Temur mavzoleyi, Registan maydanı, Biybixanım ha'm Shohi Zinda estelikleri menen Ulıg'bek observatoriyasın bir-birine baylanıstırıwshı kishi aylanba joldın' qurılısı qala xalqı ha'm turistler ushın ja'ne bir qolaylıq jarattı.

Prezidentimizdin' basshılıg'ında Samarqandın' negizgi tariyxıy kelbetin tiklew, ekonomikalıq potentsialın arttırıw boyınsha u'lken jumıslar a'melge asırılmaqta. Qala xalqı ha'm miymanlarg'a ha'r ta'repleme mu'na'sip sharayat jaratıw maqsetinde salıng'an magistral jollar, bag'lar, qıyabanlar, bilimlendiriw ma'kemeleri ha'm sport maydanshaları, meditsina da'rgayları menen miymanxanalar a'yyemgi qalanın' ko'rkine ko'rik qospaqta.

A'njuman ma'jilisinde AQSh tın' Jon Xopkins universiteti janındag'ı Oraylıq Aziya ha'm Kavkaz institutının' baslıg'ı, professor Fredrik Starr, yaponiyalı baburtanıwshı ilimpaz, Ryukoku universitetinin' professorı Eyji Mano, Kair universitetinin' professorı Magida Mahluf, «A'bu A'li ibn Sina-Frantsiya» assotsiatsiyası prezidenti, professor Mark Bonnel, belgiyalı professor Yul Yanssens, Niderlandiyanın' Utrext universiteti dotsenti Vilfrid de Graaf, Yaponiyanın' Tokai universitetinin' professorı, shıg'ıstanıwshı ilimpaz Masataka Takeshita, Qıtay İlim ha'm texnologiyalar universiteti tariyx ha'm arxeologiya fakultetinin' basshısı, professor Shi Yunli, O'zbekistan İlimler akademiyasının' akademigi Edvard Rtveladze ha'm basqalar orta a'sirlerdegi Shıg'ıs ilimpazlarının' o'miri, ilimiy jumısı haqqında bayanat jasadı.

Bul joqardag'i ati keltirilgen ja'ha'nge taniqli bog'an ilimpazlardin' o'zlerinin' alıp barıp atırg'an ilimiy izertlewlerini' na'tiyjeleri boyınsha bizin' o'tmishte jasap o'tken ulı ata-babalarımız ha'm oyshillarımızdin' ilimiy miyrasların ha'm olardin' ja'han tsevilizatsiyasına qosqan u'lesin ha'r ta'repleme

ja'ha'ngе tanitari ha'm biz jaslar olardi tek g'ana maqtanish etip qoymastan, Prezidentimizdin' so'zi menen aytqanda "Tek g'ana maqtaniwdin' o'zi jeterli emes, kelin', o'zimiz de, mine usilar siyaqli, mine usi biybaha miyrasqa o'z u'lesimizdi qosayiq!"⁸

Sorawlar:

1. Orta a'sirlerdegi Shig'is tariyxinin tutqan orni haqqinda tusiniginiz?
2. Orta a'sirlerdin' da'slepki da'wirinde Shig'ista a'melge asirilg'an ulli ilimiy ashiliwlar haqqinda tusiniginiz?
3. Garezsizlik jillarinda qolga kiritilgen jetiskenlikleri haqqinda pikiriniz?

Adebiyatlar:

1. Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. – Тошкент: Ўзбекистон, -Т. 3. 1996.
2. Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш – давр талаби. - Тошкент: Ўзбекистон, 1997. Т.5. -384 б.
3. Каримов И. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қурамиз. Т.7. – Тошкент: Ўзбекистон, 1999.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2011 йил 20 майдаги "Олий таълим муассасаларининг моддий-техника базасини мустаҳкамлаш ва юқори малакали мутахассислар тайёрлаш сифатини тубдан яхшилиш чора-тадбирлари тўғрисидаги" ПҚ-1533-сон Қарори.
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 21 мартдаги "Замонавий ахборот-коммуникация технологияларини янада жорий этиш ва ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги ПҚ-1730-сон Қарори.

---

⁸Prezident Islam Karimovtin' "Orta a'sirlerdegi Shig'is ilimpazlari ha'm oyshillarinin' tariyxiy miyrasi, onin' ha'zirgi zaman tsivilizatsiyasinin' rawajlaniwindag'i roli ha'm a'hmiyeti" temasindag'i xaliquaraliq konferentsiyanin' ashiliw ma'resiminde shig'ip so'ylegen so'zi. «Erkin Qaraqalpaqizsan» gazetasi. 2014-jil 18-may.

2-Tema: SUFIZIM TA'LIMATI HA'M ONIN' MA'NAWIYATQA TA'SIRI

REJE

1. Islam dini, sufizm, ma'deniyat, ilim-pa'n sipatinda qaliplesiwi
2. Xoja Axmet Yassawiy, Baxawaddin Naxshband, Najmatdin Kubrolardin madeniyatimizga qosqan ulesi

Tayanish so'zler: *Islam dini, sufizm, ma'deniyat, ilim-pa'n, Xoja Axmet Yassawiy, Baxawaddin Naxshband, Najmatdin Kubro*

Islam dini, sufizm, ma'deniyat, ilim-pa'n sipatinda qaliplesiwi

Orta Aziya tariyxında siyasiy aqıl-oylı ha'm ruwxıy batıl diniy du`nya- qarası penen entsiklopediyalıq bilimlilikke o`zinde ja`mlestirgen ullı oyshıllar ko`p bolg`an. Solardın` biri Xoja Axmed Yasawiy milliy ma'deniyatımızdı rawajlandırırwg`a u`lken u`les qostı.⁹

Islam dunyasının` ullı danışpanı Xoja Axmed Yassawiy XI a`sirde jasap 1103-jılı Shimkent welayatı Sayram sha`ha`rinde Ibrahim shayıq shan`arag`ında du`nyag`a kelgen. Ol na`reste waktında-aq da`slep anasınan, jetti jasında a`kesinen ayrıladı. Keyin atası jergilikli ulama shayıx Arıslan baba ta`rbiyasında bolıp bilim aladı. Erjetkennen keyin Muwsa shayıxtın` kızı Ayshag`a u`ylenedi. Onın` Ibrayım atlı ulı, Shannaz atlı kızı bolg`an. Xoja Axmed atasının ko`rsetpesi menen Buxarag`a barıp medresede okıyadı. Bul jerde ol (tasauwıf)sufizm filosofiyasının` danışpanı Yusup Hamadaniyden ta`lim aladı. Ustazı Yusuptin` shıg`ısı Irannın` Hamadan welayatınan bolıp ol Iranda, Hindistanda okıg`an bilimli alım edi. Xoja Axmed ustazı Yusup Hamadaniy o`lgennen keyin biraz waqıt onın` isin dawam ettirip, tasauwıf iliminen talabalarg`a sabaq beredi, o`zine mu`na`sip sha`kirtler tayarlaydı. Keyin ala Xoja Axmed suwpılık bilimlerin teren`lestirip, suwpı bolıp Yassı (ha`zirgi Tu`rkistan) qalasına keledi. Bul jerde Xoja Axmed o`zinin` «yassawiyshilik» tasauwıf diniy ag`ımının` tiykarın salg`an. Xoja Axmed o`zinin` is-ha`reketine da`slepki jıllarında-aq o`zinin` du`nyag`a ko`z karasın xalıktın`

⁹ Каримов И.А. Өзбекстан XXI - әсир босағасында: қәуипсизликке қәуиплер, турақлылық шәртлери хәм раўажлануў кепилликлери. Нөкис. «Қарақалпақстан» 1998. 136-бет

arasında ken`nen jayıw maksetinde tu`rkiy tilde qosıqlar jaza baslaydı. Bizge kelip jetken Xoja Axmed Yassawiydin` «**Diywaniy Hikmet**» (danalıq kitabı) atlı qosıqlar kitabı bolıp en` tolıq nusqası Qazan baspası bolıp tabıladı. En` eski nusqası XV a`sirdin` ortalarında arab alfavitinde ko`shirilgen. Bul kitap og`uz-kıpshaq tilinde sol da`wirdegi puxara xalıqqa tu`sinikli tilde jazılğ`an shıg`arma bolıp, o`z waqtında Orta Aziyadan baslap Edil (Volga) jag`alarına deyingi ko`shpeli tu`rkiy ka`wimlerdin` arasında ken` tarqalg`an.Onın` qosıq qatarlarına o`zinin` tuwg`an ku`ninen baslap alpıs ush jasqa deyingi o`mir jolı bayan etildi. Ayırım ra`wiyatlarg`a qarag`anda Axmed Yassawiy 63 ke, yag`nıy payg`ambar jasına jetkennen son`, qalg`an o`mirin barlıg`ın jer astına tu`sip jerto`lege kirip, qudag`a sıyınıwshılıq penen o`tkergen degen ga`pler bar.

Xoja Axmet Yassawiy, Baxawaddin Naxshband, Najmatdin Kubrolardin madeniyatimizga qosqan ulesi

Xoja Axmed Yassawiydin` ta`lim ta`rbiya mashqalaların sufizm (tasauuıf) penen baylanıstırıp sheshiwge umtılıwı onın` du`nya qarasındag`ı u`lken burılıs boldı. (Tasauuıf) sufizm bul adamnın` o`z qa`teshiligin tu`sinip ta`wbege keliw, o`zin-o`zi pa`k etiw, kayta ta`rbiyalaw edi. Shayır jaslardın` ta`biyg`ıy o`zgesheliklerine say ta`rbiya beriw maqsetinde de olardın` jasın da`wirlerge bo`lip, 15 jas erjetiw da`wiri dep ko`rsetti. Jeti jastan baslap ilim u`yrenip ustazdın` xızmetinde bolıw, son` ilimdi o`zinshe izlenip, o`zlestiriw kerekligi, ilim-marifattın qudaydı tanıwg`a eristiretug`ının tu`sindiriwi ayırıksha a`xmiyetli boldı. Yassawiy nadanlıqtın` sebebinen o`mirde sawatsızlıq, turaqsızlıq, ata-ana ha`m ustazlarg`a hu`rmetsizlik, ruwxıy tu`skinlik, jawızlıqtın` rawajlanıwı, ma`riyfat qarar tappag`an u`lkede ma`mleket ıdıraydı degen pikirdi aytadı.

Xoja Axmad Yassawiydin` «Diyuaniy Hikmet», «Mirat ul-Kulub» «Pakırnama» sıyaqlı shıg`armalarında ilim, onın` ma`nis ha`m mazmunı, insannın` ishki du`nyası, ishki qarama-qarsılıqları, ruwx ha`m de na`psi arasındag`ı gu`res baslı orındı iyeleydi. Yassawiy ta`liymatı boyınsha na`psi jamanlıqtın`, al ruwx

bolsa jaqsılıqtın` qaynar bulag`ı bolıp tabıladı.¹⁰

Al, jaqsılıq penen jamanlıqtın` bir waqıtta bolmag`anınday, na`psi menen ruwxtın` qatar o`mir su`riw de mu`mkin emes. Ekewinin` birewi g`ana o`mir su`riwi kerek. Al ruwxtın` o`mir su`riwi ushın na`psi o`liwi za`ru`r, o`ytkeni o`mirdin` ma`nisi ruwxtın` tazalıg`ında, yag`nıy kewil aynasının` saplıg`ında dep na`siyatlaydı. X.A. Yassawiydin` bunnan shıg`arg`an juwmaqlarının` biri sonnan ibarat, na`psi ishki dushpan, lekin ku`ta` qa`wipli dushpan ol insandag`ı bar pu`tinlikti sındıradı, onın` qa`lewlerinen ruwxıy qa`terjamlıq joqqa shıg`adı. Sol sebepli na`psiden jen`ilgen patsha-gadadur, na`psiden u`stinlikke erisken gada-patshadur, na`psini jen`e alg`an insannın` qa`dir-qımbatın hesh kim ayaq astı ete almaydı, dep u`yretedi.

Yassawiy ta`liymatının` parasatlılıq haqqında bo`limi adamnın` adamgershilik a`dep-ikramlılıq ma`rtebesine ha`m «ka`mil insan» da`rejesine jetiw ma`selesin ko`teredi.

Yassawiy hikmetlerinin` ma`nisi, filosofiyasının` o`zegi-adam. Adam ka`millikke jetiwi ushın kerekli bilimdi iyelip, barlıq jaqsı pa`ziyletlerdi o`zine ja`mlewi kerek. Yassawiy ta`liymatında adamnın` ta`biyatı-Quranda da aytilg`anınday, suw menen topıraq. «Ahılın` bilsen` suw wa`kil (topıraq) ja`ne kilge (topıraqqa) keteria» deydi. Bul jerde topıraqtın` sufılıq ma`nisi adamnın` jaratılıw ta`rbiyatın, parasatlılıq penen a`piwayılıqtı bildiredi. Ol parasatlı adam dep, topıraq tekles, a`piwayı menmenlikten tazalang`an adamdı aytadı. Og`an qarama-qarsı na`psi-qumarlıq, menmenlik adamdı adamıylıqtan ajıratatug`ın qubılıs, na`psige qul bolıwdı, menmenlikti, nadanlıq, dep bahalaydı. Usı menmenlikten qutilg`anda g`ana adam degen ardaqlı atqa ılayıq bola aladı, dep esaplanadı.

X.A. Yassawiydin` geypara hikmetlerinde ol o`zinin` pu`tkil bolmısı menen topıraqqa aylang`anın bildirip: simvöllıq til qollanıladı. «Basım topıraq o`zim topıraq, ta`nim topıraq, haqqa quwısarma eken dep ruxım mushtaq» deyti ol.

Bul ga`p suwpılıqtı tu`siniw ma`nisinde «haqqa jetiw» wag`ında bolıp, topıraq

---

¹⁰ Қараң: Маънавият юлдузлари. Тошкент, «Абдулло Қадири номидаги халқ мероси нашрети» 2001. 148-бет

bolıw, na`psiden arılıw haqqa jetiwdin` tiykarg`ı sha`rti delinedi.

Sonlıqtan suwpılıq tu`siniginde a`wlieler menen pirlerdin` qa`birlerin de «topıraq» dep ataydı. Olardın` qa`birlerinin` basına jatıp, tu`nep, a`rwaqlarınan ja`rdem, ma`det sorag`an.

Yassawiy ta`liymatında haqqa xızmet etiw xalıqqa xızmetten baslanadı. Al xalqına, eline xızmet etiwdin` sha`rti topıraq sıpat bolıw, na`psini tıyıw. Topıraq sıpat bolıp, o`zin xalqına arnaw ka`millikti bildiredi. Yassawiy ka`millikke jetiw ushın adamda ku`shli muxabbat penen da`rt bolıwı kerek, deydi. «Da`rtsiz adam, adam emes bunı an`la: ashıqsız insan haywan jınısı bunı tın`la». Hikmet jolındag`ı «da`rtsiz adam», «ashıqsız adam» kategoriyaları adamzat tariyxındag`ı en` baslı ma`sele, xalıq ta`g`dirine biypa`rwa adam «ko`zge shıqqan shu`yel» sıyaqlı boladı deydi.

Yassawiy ta`liymatında adamnın` jaratılıs maqseti haqqa ibadat. «Sizdi bizdi haq jarattı, ibadat ushın» deydi. Ol Alla tala jaratqan adam balasın kemsitpey, o`zin` menen ten` da`rejede ko`rip hu`rmetlewdi ha`mmenin` parız, dep qaraydı. Sog`an baylanıslı

«Su`nnet eken, ol ka`pir de bolsa berme azar»:

«Kewli qattı dil azardan quday biyzar»

degen xikmeti adamnın` tegi menen tu`rine dini menen diline qaramastan og`an hu`rmet ko`rsetiw adam retinde ardaqlanıwı qudaylıq su`nnet tapsırma retinde qaraladı.

Yassawiy ta`liymatında «da`rtli adam», «topıraq adam», «ka`mil insan» tipleri menen birge «g`a`rip adam» tipi de bar. G`a`rip adamdı ideal - ka`millik ma`rtebesine shıg`arıp, payg`ambardın` du`nyadag`ı wa`kili, izbasarı sıpatında bahalaydı. G`a`rip adamdı-nadanlar arasındag`ı ulamalar yamasa kisiler arasındag`ı a`dalatlı adamlar dep keltiredi. Yassawiy ta`liymatı boyınsha g`a`ripler Kuranı Karimde ko`rsetilgendey, a`lemnin` tınısh, turaqlı rawajlanıwının` tikkeley sebepleri bolıp tabılatug`ın ka`mil insanlardur.

Tu`rkiy xalıqlardın` ullı ulaması X.A.Yassawiy tiykar salg`an ta`liymat a`sirler dawamında qaraqalpaq xalqı ushın da ruwxıy tayanısh, bereket bulag`ı

bolıp kelgen. Bul ta`liymattın` qaraqalpaqlar arasında xalıqqa taratıwda qaraqalpaq iyshanları belgili orındı iyelegen.

Supılıqtın` tiykarg`ı sha`rtleri sufizm ta`limatı boyınsha 4-basqısttan o`tiwi za`ru`r.

1. Sha`riyat-islam dininin` Quranı Ka`rim menen Ha`dislerde aytılp bekitilgen barlıq sha`rtlerin tolıq orınlap qatan` saqlap «musılmanlanıw».

2. Tarixat-Pir ustaz tan`law arqalı murid sha`kirtlik jolda bolıp haqıyqatqa jetiw.

3. Marifat-qudaydı aqıl menen emes, ju`rek penen tanıw, Allag`a shın ashıq bolıw.

4. Haqıyqat-haq penen diydarlasıw, aqırg`ı muratqa jetip absolyut aqıl parasat penen birigiw.¹¹

Qaraqalpaqlarda bul sha`rtler tolıq orınladıma degen sorawg`a bizde ko`birek ekinshi joldı, yag`nıy tarixat jolın g`ana ko`birek tutqanlıg`ın ko`remiz ha`m bul ma`sele ilimiy izertlewler menen keleshekte tolıqtırılıp, shoralarda`wirindegi supılardıń baylar, iyshanlarg`a ten`lestirilip qattı quwdalang`anlıg`ı da o`z izertlewlerin ku`tpekte.

Yassawiydin` «Diywaniy hikmet» shıg`arması jaslar ta`biyasında ayırıqsha orın iyeleydi. Ulıwma aytqanda Yassawiydin` jetiliskeń insan xaqqındag`ı ideyaları jas a`wladtı ta`rbiyalawda a`hmiyetli bag`darlama sıpatında xızmet etedi.

Sulayman Baqırg`aniy din` tuwılg`an jeri Baqırg`an elatı /Moynaq rayonı aymag`ında/ bolıp, qabiri Moynaq rayonı aymag`ında onın` atı menen atalatug`ın Ha`kim Ata qoyımshılıg`ına qoyılğ`an. Sulayman Baqırg`aniy Tu`rkistanda Xoja Axmed Yassawiy medresesin tamamlag`an onın` birinshi sha`kirtlerinen bolg`an.

Sulayman Baqırg`aniydin` a`wlielik da`rejege jetiwi ha`m o`mir ta`shwishleri tuwralı ko`p sanlı haqıyqıy ha`m a`psanawiy materiallar ushırasadı.

Sulayman jaslayınan-aq tu`simpaz ha`m a`depli, ilahılıqqa talpıng`an, hadallıqtı a`det qılğ`an. Ol mektepke baratırg`anda ha`m onnan qaytqanda basqa

---

¹¹ Қараң. Базарбаев Ж.Қарақалпақлар арасындағы суўпышылық ҳәм оның тийкарлары. «Илим ҳәм жәмийет» журналы. Нөкис. 2010. (3-4), 29-бет

balalar sıyaqlı kitap qag`azın qoltıg`ına qısıp emes, basına ko`terip ju`retug`ın bolg`an. Onı ko`rgen ha`ziret Ahmed Yassawiy onı tan`lap o`zine sha`kirt qilg`an. Bir sapar Kızır Ilyas Pir Xoja Axmed Yasawiyge miymang`a kelgende og`an tag`am beriw ushın sha`kirtlerge otın jıynawdı tapsırg`an. sha`kirtlerdin` a`kelgen otınlarınin` ishinde tek Sulaymannın` otının g`ana otqa jag`ıp jag`daydı jen`illestirgen. Sebebi Sulayman ol otınlardı jawın ho`linen saqlaw ushın kiyimine orap alıp kelgen eken. Bunı sezgen Qızır Ilyas pir og`an balam ha`kimlershe is qıldın` dep og`an ha`kim degen attı ılayıq ko`rgen. Bul waqıyalarda Sulayman o`zinin` «Qızır Ilyas babam bar» degen qosıq qatarlarında keltirgen. Onnan keyin Xoja Axmed Yassawiydin` namaz payıtında sha`kirtlerin sınawında «Sizlerdin` ishin`izde bir pu`tin murid, bir yarım murid kamalg`a keldi, olar kimler desen`iz, U`lken pu`tin murid dep ha`kim xojanı aytıwımız, u`lken yarım-murid dep suwpı Muxammed Danışpandı aytamız» deydi. Sonnan keyin «endi senin` isin` tamam boldı. Tan` ata esigin`e bir tu`ye sho`gedi, ol tu`yeni minip, basın bos qoy. Ol tu`ye qayda barıp sho`kse ol senin` ma`nzil ma`kanın` bolar» dep ruxsat bergen. Tu`ye Qıyat sha`ha`rinin` arqasında Bograxannın` jerine sho`kken. Tur dese turmag`an. Biraq baqıra bergen. Bul jerge Baqırg`an atı sonnan qalg`an deydi a`psanalarda. Sulaymannın` ka`ramatın sezgen Bograxan o`z qızın Anbar ananı og`an hayallıqqa bergen. Onnan u`sh ul payda bolg`an. Kishkenesi Xoja Hu`bbi (Sultan Ubbi) ju`da` karamatlı bolıp atasınan da basım kelgen. Atası balasına «eki qoshqardın` bası bir qazang`a sıymaydı, yaki sizden, yaki bizden » degen so`zinen keyin Sultan Ubbi ko`zden g`ayıp bolg`an. Anası zarlang`an, Sulayman balasın ko`p izlegen, ol haqqında jazg`an qosıg`ı «Xikmat» degen at penen belgili. Og`an gu`nası ushın Alladan saza kelip, o`lgennen keyin u`stinen qırıq jıl suw ag`adı» degen jaza berilgen. Sulayman Baqırg`aniy o`lgennen keyin onın` tapsırması menen Anbar ananın` nekesi onın` sha`kirti Za`n`gi babag`a qıyılğ`an.

Bul a`psanalardın` ko`pshiligi shınlıqqa jaqın a`sirese onın` Xorezmnen shıg`ıp Tu`rkistang`a barıp ta`lim alg`an ha`m Xoja Axmed Yassawiydin` hadal ha`m mu`na`sip sha`kirti bolg`anı anıq.

Ha`kimata o`z shig`armalarında Axmed Yassawiydi ulig`lay otirip, o`zine onı ulamalıq da`rejesine ko`tergen. Xoja Axmed Yassawiydin` ullılıg`ın bılay su`wretleydi:

«Yassi suwdan arası
Etur ga`whar parasi
Mashayıqlar seresi,
Shayqım Axmed Yassawiy
Xızır menen sa`wbetli,
Ilyas penen u`lpetli,
Haq qasında hu`rmetli
Shayxim Axmed Yassawiy»

Al, ha`ziret Xoja Axmed Yassawiy qaraqalpaqlar arasında o`zinin` xızmetleri ha`m hikmetleri menen og`an baylanıslı a`psanaları menen ken` taralg`an ulama.

Ha`kim ata bolsa onın ullıg`ının` xalqımız arasında ta`riplengen, tikkeley jolın tutqan ha`m rawajlandırğ`an. Onın` qosıqların X.Yassawiydin` «Diwaniy Hikmet» kitabının` ruwxınan hesh ajratıp bolmaydı. Mısalı Xoja Axmed Yassawiy:

«Menmenlikte bolma sen,
Menmenlikte dawa bar,
Miskinlikke qoy qadem
Miskinlikte ma`ni bar»

dese Sulayman Baqırğ`aniy:

«O`zin`di xalıqtan artıq ha`m ko`rmegil,
Ullılıqtı haqqa saza ko`rmek kerek»
«Men» atına mindim o`zim,
Na`ma`hra`mge tu`sti ko`zim
Da`rgahında qızarıp ju`zim,
O`shirdi iman shırag`ını»

dep onı rawajlandıradı.

Sulayman Baqırg`aniydin` shayırlıg`ı o`z aldına ayırıqsha ha`m qudayg`a ıshqı etıwdin` en` joqarı sheberliginde beriledi.

Adam o`zinin` na`psisin jılawlay biliwinin` u`lken a`hmiyetke iye ekenligin ko`rsetip, o`zinin` a`diwli ustazı Ahmed Yassauıydin` insan o`mirindegi en` u`lken gu`rres-na`psin bag`ındırıwg`a xızmet qılatug`ın gu`res dep esaplang`an ha`m «Na`psige bag`ıng`an shax qul, na`psiden u`stemlikke erisken g`arib-shaxdur», degen pikirlerine sadıqlıg`ın ko`rsetedi. Haqıyqatında da ruwxıyatı to`men uyatı joq, insanıylıq parızlardı bilmeytug`ın, ashko`zlik penen na`psinin` qullıg`ına tu`sken adamlardın` awhalının` qanday ekenligi ha`zirgi ku`nde ha`mmege ma`lim ha`m ayanıshlı.

A`sirese na`psi qullıg`ın qattı qaralap, na`psini sheklewdin` a`hmiyetin ko`rsetip na`psi menen ruwxtın` qarsılıg`ın ha`m ruwxıylıqtın` na`psiden u`stem bolıw za`ru`rligin zinhar bayanlaydı. Ol «bul bes ku`nlik du`nyada da`wran su`r, denen`di jayrat» degen na`psige qarsı ruwh «Ilim menen tariyxat jolın bil, sa`ha`r turmaqtı a`det qıl» deydi. Ruwx «tariyxat maydanında jawlan urmastan muhabbat prag`ın minip shappastan, haqıyqat da`ryasınan ga`whar alıp bolmaydı dep, al na`psi tek du`nyanın` mu`lkine iyelik qılıwg`a, onın` ushın otqa tu`siwge tayar» dep ko`rsetedi.

Onın` ruwxtı jetilistiriw sha`rtlerinin` biri erte turıw ha`m ibadat ha`m da`wlet ha`m shaqqanlıq ekenligin:

«Sa`ha`r turmay isin` pitpes,
Adam maqsetine jetpes,
Sa`ha`r uyqısı payda etpes,
Sa`ha`r turmaqtı a`det qıl,
Sa`ha`r turmaq ibadat-dur,
Sa`ha`r turmaq saodatdur,
Sa`ha`r turmaq inayat-dur,
Sa`ha`r turmaq a`det qıl,
Sa`ha`rde tan`irge raxmet,
Ayau basına ha`m hu`rmet,

Sana kerek bolsa da`wlet,
Sa`ha`r turmaqtı a`det qıl,

dep u`yretedi.

Bul sa`skege deyin uyıqlap, qayg`ısız, uwayımsız, parqsız jasawg`a u`yrenenlerge u`lken ta`rbiyalıq na`siyhattı beredi ha`m adam qatnasın retlewde u`lken a`hmiyetke iye. Ulıwma alg`anda Sulayman Baqırg`aniydin` o`zinin` aytqan:

«Qul Sulayman ga`wha`r yan`lı hikmet du`zdi
Azizlerge madxi birla so`zin jazdı»

degen sıyaqlı onın` hikmetleri ruwxiyatımızdın` ga`wharı ha`m mo`minlerdin` gimni sıyaqlı ayıtılatug`ın so`z marjanları. Sonlıqtanda onın` ismi ha`m shireli qosıqları, hadal pikirleri sonsha jıllar dawamında xalıqtın` sanasında qalıp onın` ruwxıy du`nyasının` azıg`ı xızmetin atqarmaqta.

Sulayman Baqırg`aniy Yassawıydin` talantlı sha`kirti ha`m zamanlası bolıp onın` da`stu`rin rawajlandırıwshılıq, dawam etiwshilik xızmetin atqarg`an. Tiykarınan sufizmdi na`siyatlawshı Baqırg`aniy do`retiwshiliginin` negizgi man`ızını sufiylik ideyaların na`siyatlawg`a qurılğ`an. Sufiylik ideyaların na`siyatlay otırıp Baqırg`aniy ta`lim-ta`rbiya ma`selelerine sufizm menen baylanıstırıp sheshiwge umıtılğ`an. Onın` pikirinshe qudaydın` qulı bolıw ushın jaqsı pa`zıyletlerdi iyelew kerekligin, insannın` janı ha`m ta`ni pa`k jasawın gu`nadan pa`k bolıwın, adamnın` sırlarının` barlıg`ı allag`a ayan ekenligin bilmesten, onı ko`rip bilip turg`an joq dep namaqul islerge qol urmaslıg`ın ken`es etedi.

Sulayman Baqırg`aniy jas awlادتın` ilim u`yrenip ustazdın` xızmetinde bolıw, ilim marifat qudaydı tanıstırıwıg`a eristiretug`ının, ilim ha`m jaqsı a`deptin` eki du`nyada da kerekligin tu`sindirip o`z xikmetlerinde hadallıq penen haramlıq, jaqsı menen jaman imanlılıq penen imansızlılıq, aqıllılıq penen ahmaqlıq sıyaqlı adam ushın, onı o`sip rawajlanıp kamolatqa jetkeriwine za`ru`r bolg`an sıpatlardı ta`riplep ko`rsetedi. Mısalı:

«Uyqını haram qılğ`ıl, uzın tu`nde,
Malınan zaqat bergil, Bul ku`n munda

Qıyamet bergey sag`an, yaran` anda

Ug`ıl-qızın ilim u`yrenisin, dep ustazg`a.

Ha`r qanday dinnin` tiykarında bul du`nyanı ta`rk etiw ko`z-qarasları bolıp, Sulayman Baqırg`aniyg`a o`z xikmetlerinde bul du`nyanın` bes ku`nlik yalg`anshı du`nya ekenligin, aqırı son`ı onnan waz keshiwge tuwra keletug`ının sonın` ushında «Ta`g`dir inam etken sharaptan » bul du`nyada nesiybege tu`skenine qanaat etip haqqa qulshılıq etip sıyınıp, zawqı-sapa qurıp jasaw kerekligi, o`lgenlerdin` «ol du`nyadan» qayıtıp kelmeytug`ınlıg`ı salmaqlı filosofiyalıq juwmaqlar menen uqtırıladı. Mısalı:

Aqırı bul du`nyadan keshiw kerek,

Ta`g`dir qılg`an ol sharaptan ishiw kerek,

A`jel kelse, a`ziz jannan keshiw kerek,

Bunı bilim o`zin ottan julmaspısan`.

Bizin` jerlesimiz, ullı shayır babamız Sulayman Baqırg`aniy tu`rkiy xalıqlardag`ı ta`lim-ta`rbiyalıq, ruwhıy-ag`artıwshılıq oy-pikirlerdi rawajlandırıwg`a o`zinin` salmaqlı ornına iye bolıp, onın` bizge kelip jetken a`jayıp miyraslarınin` o`zinin` qunın joyıtpay a`wlattan a`wladqa o`tip qa`sterlenip kiyatırg`anlıg`ı ruwxıy du`nyamızdın` ja`ne bir sag`asınin` teren`de ma`n`gilik o`lmes dereklerge iye ekenliginen derek beredi. Ol o`zinin` baslı shaqırıg`ı retinde «Ha`r kimdi ko`rsen` Xızır bil, ha`r tu`ndi ko`rsen` qa`dir bil » dep insannın` qa`dir-qımbatın joqarı bahalap, o`mirdin` qa`dirine jetiw kerekligin ko`rsetedi. Onın` shıg`armalarında bul du`nyanı dozaqqa aylandırmaslıq, na`psi ba`lesine berilmeslik, xalıqqa ja`birjapa shektirmeslik, ruwxıy qullıqtan jıraq bolıw, din qu`dretin ulıg`law, insannın` bul du`nyanın` gu`ltajı ekenligin umıtpaslıq sıyaqlı sotsiallıq talaplardı alg`a su`redi.

Sulayman Baqırg`aniydın` qosıqlarındag`ı tag`ı bir a`hmiyetli qatarlar xalqımız uran etip kelgen «Menmenge zawal, kemlikke kamal» degen ruwxıy keshirme.

«Kisinikine ko`z salma», «Jekke mu`lk muxaddes»-allanın` bergeni nesiyesi» og`an ko`z din` qiyig`in taslasan` imansiz o`tesen`. Sende sonday bolip islep tap, man`lay terin`, hadal miynetin` tek seniki, degen wa`siyatlar ha`zirgi ku`nde de ten`i tayi joq aqildin` ka`ni bolip esaplanadi.

Bizin` topirag`imizda tuwilib Orta a`sirdegi shig`is oyshillarının` allamalig` da`rejesine ko`terilgen ha`m uliwma insaniyatqa xizmet etetug`in shig`armalar do`retken Sulayman Ha`kim atanın` hikmetleri, poemalari bizin` xalqımızdın` ruwxıyatına sin`ip, o`zligimizge aylanıp, xalqımız arasına ken` taralıp, yad etilip aytilip ju`rgen.

Sulayman Baqirg`aniydin` Axmed Yassaviy haqqında qosıqlarınan ilham alıp, ruwxıy azıqlang`an Amir Temur onın` u`stine maxbara kurdırg`an. Tariyxshılardın` aytıwınsha Ha`kim ata maxbarasında Saqipqıran Amir Temur da`wirine tiyisli estelik dep esaplaydı. Ullı Alisher Nawayı o`zinin` «Nasoymul muhabbat» shig`armasında Sulayman Baqirg`aniydin` Ha`kim ata ismi haqqında anıq mag`lıwmat berip onın` tu`rkiy xalıqlar arasında hu`rmet tapqanlig`ın ko`rsetedi. O`zbek a`debiyatının` tanıqlı wa`kili Babaraxim Mashrab Sulayman Baqirg`aniydin` hikmetlerinin` shaydası bolg`an. Belgili tu`rkmen shayırı Maqtumqulı Ha`kim atanın` hikmetlerinen ruwxlanıp onın` qosıqlarına uqsas qosıqlar do`retken. Aytayıq onın` na`psi haqqındag`ı qosıqlarındag`ı mınaday qatarlar onın` mısalı «Na`psim aytar jutsam dep, Karamat is etsem dep, Ishsem, jesem jatsam dep, Salqın saray ishinde». Qaraqalpaq xalqının` o`z a`debiyatının` ko`rnekli wa`killeri Ku`nxoja, A`jiniyaz, Berdaq ha`m basqa shayırlar Ha`kim atanın` shig`armaların` teren` u`yrenip o`z shig`armalarında onın` filosofiyalıq pikirlerin` ja`nede rawajlandırg`an.

2003-jılı Qaraqalpaqstan Respublikasının` ja`miyetshiligi o`tkendegi Oraylıq Aziyanın` ullı oyshısı, talanlı shayır, xalqımızdın` ruwxıy ma`deniyatın` qaliplestiriwge u`lken u`les qosqan ullı ulama Xakim Ata Sulayman Baqirg`aniydin` 880 jıllıq merekesi ken`nen nıshanlandı.

Bizin` ruwxıy baylıg`ımızdın` ga`whar nusqalarınan bolg`an Ha`kim ata miynetleri insannın` ishki du`nyasın bayıtıtug`ın, erkin-isenimin

•
•

bekkemleytug`in, hu`jdanin oyatatug`in ku`diretli ruwxıy ku`sh bolıp xızmet ete otırıp onı jat ideyalardan, uyatsızlıqtan, jawızlıqtan saqlaytug`in immunitet xızmetinde atqaradı. Sonlıqtan ata-babalarımızdın` a`sirler dawamında sıyıng`an, ha`m ulıwma insaniyat qa`driyatına aylang`an Sulayman Baqırg`aniy miyrasların teren` u`yrenip ruwxıyatımızdın` tikleniwine uyg`ınlastırıw ha`zirgi ku`nnin` en` a`hmiyetli talabı bolıp esaplanadı.

Sorawlar:

3. Islam dini, sufizm, ma`deniyat, ilim-pa`n sipatında qaliplesiwi haqqında pikirleriniz?
4. Xoja Axmet Yassawiy, Baxawaddin Naxshband, Najmatdin Kubrolardin madeniyatimizga qosqan ulesi haqqında pikirleriniz?

Adebiyatlar:

1. Каримов И.А. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. - Тошкент: Ўзбекистон, 2001. Т.9. -439 б.
2. Каримов И.А. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. – Тошкент: Ўзбекистон, 2002. Т.10. -432 б.
3. Каримов И.А. Биз танлаган йўл – демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. – Тошкент: Ўзбекистон, 2003. Т.11. -320 б.
4. Каримов И.А. Жамиятни эркинлаштириш, ислохотларни чуқурлаштириш, маънавиятимизни юксалтириш ва халқимизнинг ҳаёт даражасини ошириш-барча ишларимизнинг мезони ва мақсадидир. - Тошкент: Ўзбекистон, 2007, Т. 15. -126 б.
1. Азизходжаева Н.Н. Педагогик технологиялар ва педагогик маҳорат. – Т.: Молия, 2003. – 192 б.
2. Арипов М. Интернет ва электрон почта асослари.- Т.; 2000. – 218 б.

3-Tema: XIV-XV-A'SIRLERDE RUWXIY AG'ARTIWSHILIQ OY PIKIRLERDIN'

RAWAJLANIWI

REJE

1. Orayliq Aziyanin' IX-XII a'sirlerdegi ma'deniyati
2. Orayliq Aziyanin' ma'deniyati taryxida Temur ha'm Temuriyler hu'kimranliq da'wiri
3. XIV–XV a'sirlerde Orayliq Aziyada ken' tarqalg'an Supi, Porso, Sharxiy, Xoja Axror taliymatlari

Tayanish so'zler: *ma'deniya miyras, shig'is oyshillari, Xorezmiy, Ferganiy, Farabiy, Ibn Sino, Beruniy, Zamaxshariy*

Orayliq Aziyanin' IX-XII a'sirlerdegi ma'deniyati

Jahan ma'deniyati Musa Xorezmiy, Ismoil Buxoriy, Abu Nasr Farabiy, Abu Rayxan Beruniy, Abu Ali ibn Sina, Zamaxshariy siyaqli atlar menen bezelgen Orayliq Aziyanin' IX-XII a'sirlerdegi ma'deniyati – Oyaniw da'wiri keskin ju'z bergen tariyxiy waqiyalar sebepli u'zilip qaldi.

XIII a'sirdin' basinda Xorezmshaxlar ma'mleketi Shin'g'izxan armiyasinin' ayawsiz basip kiriwine ushiradi. Bul ha'reket 1219-jilda Xorezmshaxlardin' arqa shegarasindag'i Otrar qalasin iyeledi. 1220-1221 jillarda Xorezmshaxlar orayi Go'ne U'rgenish dushpan qolina o'tti. Xorezmshaxlar armiyasi jaqsi qurallaniwina qaramastan, ishki ala awizliq ha'm kelispewshiliklerdin' ku'sheygenligi ku'shlerdin' bo'linip jibergenligi sebepli tez basip alindi. Qalalar, ma'deniy oraylar wayran etildi, xaliq qirilib ketti. Bul u'lke tolig'i menen kolniyag'a aylandi. Orayliq Aziyani bo'leklerge bolingenligi mon'g'ol xanlari ortasinda kelispewshilikler ha'm gu'resler ha'wij aldi-bular ha'mmesi ma'mlekettin' sotsial- ekonomikalik ahwalina keru tasir jasadi, ma'deniyat oshaqlari so'ndi. Ju'da' ko'p ma'deniy bayliqlar, ilim oraylari, kitapxana ha'm medreseler joq etildi. Iskusstva ha'm ilim wa'killeri bolsa Arqa Hindstan, Batis Iran ha'm Xorasannin' tu'rli walayatlarinda qaship jan saqlap qaldi.

Usinday sharayatta mon'gollar ha'm jergilikli a'meldarlardin' o'z basimshalig'i ha'm zorliqlari xaliqtin' ko'teriliwine sebep boldi. Bul xaliq

ko'terilislari en' u'lkeni -1337 jilda Sabzavor qalasinda baslanip 45 jil dawam etken sarbadarlar ko'terilisi.

Xaliqtin' qayta-qayta ko'terilisi Orayliq Aziyada mon'g'ol hu'kimranlig'in a'zziletti Sonday sharayatta Amir Temur (1336-1405) maydang'a shiqt¹².

Amir Temur Uzaq urislardan ha'lsiregen Maverenaxr ha'm Xorasan jerleri mon'g'ol kolonyasinan azat etedi ha'm xaliqti birlestiredi. Onin' ma'mleketinin' orayi etip Samarqand qalasi boladi. Amir Temur ma'mleketi o'z da'wirinde Evropa ha'm Aziyadag'i en' u'lken, bekkem ha'm rawajlang'an ma'mleket sipatinda tanildi. Temur o'liminen son' ha'm XVI a'sir basina shekem onin' awlidlari hukimranliq qildi. Temuriyler da'wirinde orayliq ma'mleket ekige-Maverenaxr ha'm Xorasang'a ajratilip basqarildi. Samarqand ha'm Hirot bul eki ma'mlekettin' orayi bolip xizmet qildi. A'sirese Temuriylerden uzaq waqit hu'kimranliq qilg'an Shahrux,Ulug'bek,Husayn Bayqara da'wirlerinde ma'deniyat gu'llep rawajlandi.

Musiman Shig'isi, a'sirese Orayliq Aziyanin' ma'deniyati taryxida Temur ha'm Temuriyler hu'kimranliq da'wiri –XIV a'sirdin' baslarina shekem bolg'an da'wir son'g'i uliwma tariyxiy rawajlaniwina ju'da' u'lken ta'sir ko'rsetken da'wir esaplanadi.

Bul da'wirde o'zbek tili a'debiy til sipatinda u'zil-kesil payda boldi ha'm Orayliq Aziyanin' son'g'i ma'deniy rawajlaniwina u'lken ta'sir ko'rsetti.

Bul jetiskenlik birinshiden Amir Temur ati ha'm basqa ha'reketi menen baylanisli bolsa, oni'n balalari,aqliqlari ha'm basqa awlidlari ol baslap bergen sotsial-ma'deniy o'mrindegi bag'darlardi dawam ettiriwge ,Temuriyler saltanatinin' da'stu'rlerin saqlap qaliwg'a ha'reket qildi.

Orayliq Aziyadag'i IX-XII a'sirlerdegi ilim-pa'n,ma'deniyattin' gu'rkirep jasnawi Orayliq Aziya xaliqlari tariyxinda da'slepki Oyaniw da'wirin payda etken bolsa. XIV a'sir aqiri ha'mXV a'sir mon'g'ollar koloniyaliq du'ziminen qutilip g'arezsiz ma'mlekettin' payda boliwi ha'm rawajlaniw tiykarinda ja'ne ma'deniyatta koteriliw ju'z berdi.Bul da'wirdi ma'deniyattag'i keskin ta'rizde

---

¹²Базарбаев.Ж Миллий идея-бизин идеямыз. Нөкис. «Билим». 2003-жыл. 115-бет.

bo'linip qalg'an Oyaniw da'wirinin' son'g'i –Oyaniw dep ataw mu'mkin .Bul ko'teriliw alding'i ma'deniy jetiskenliklerge olardi ja'nede jetilistiriw manawiy talaplar tiykarinda jan'alaw na'tiyjesinde ju'zege keldi. Bul da'wir arab tili din ha'm pa'n tili bolip qalsada ,tiykarinan iskusstva ha'm ko'rkem a'debiyat tili sipatinda tu'rkiy ha'm fors tillerdin' ta'siri ku'sheyip tiykarg'i oring'a shiqti.

Orayliq Aziyanin' ma'deniyati taryxida Temur ha'm Temuriyler hu'kimranliq da'wiri

Temur ha'm Temuriyler da'wiri derlik bir yarim a'sir Aziya asirese Orayliq Aziya tariyxinda ju'da' ko'p ren'be- ren' jan'a ma'deniyatti ju'zege keltirdi¹³.

Temur ma'mlekettin' ekonomikalik qu'diretin asiriwg'a ha'reket qildi. Ol basip alg'an mamleketlerdegi elim g'ayratkerlerin oz' qaramag'ina aldi. Maverenaxr ha'm Xorasan abadanshilig'i ushin jan ku'ydiridi. Rus alimi A.YU. Yakubovskiy Temurdin' bul tarawdag'i isleri haqqinda jazadi: “Ol jaqsi esap kitaptin' hu'kimdari edi.Ol Maveranaxrg'a tek tu'rli bayliqlardi ba'lki o'nermentlerdi, ma'deniyat, ilim-pa'n suwretkesh arxitektura alimlardi alip keldi. Mavere naxrdin' o'zi alimlarg'a bay edi. Lekin pa'n ha'm ma'deniyat arbaplari, o'nermentler qansha ko'p bolsa, o'nermentshilik ,ma'deniyat ,ilim-pa'n ha'm sonsha tez rawajlanadi”.

XIV a'sir aqirina kelip Samarqand Shig'istin' en' gozzal, abat qalalarinan birine aylandi . Bul jerde u'lken imaratlar ke'n' bag'lar quriwg'a u'lken itibar berildi.XV a'sir basinda Maveranaxrg'a kelgen ispan sayaxatshisi Rui Ganzales de Klavixonin' mag'liwmatina qarag'anda,Samarqandtin' baylig'i tek aziq-awqattin' mollig'i menen emes,ba'lki shayib materiyali, san-sanaqsiz mallari,bazaar ha'm maydanlari ko'shelerdin' ken' ha'm ko'rkemligi menen ko'zge taslanadi.

A'sirese awil xojalig'in rawajlandiriw barisinda ma'mleketlerde ha'r qiyli qurilis imaratlari qurilip suw tarmaqlari on'lanip Mug'on sho'li o'zlestirildi.Xorasanda ha'm basqa jaylarda kanallar o'tkizildi. XIV a'sirdin'

---

¹³Каримов И.А. «Жокары мәнәуйят-жеңилмес күш» Ташкент. «Маънавият» 2008. 44–бет.

ekinshi yarimidan baslap Maverenaxr ha'm Xorasanda Ishki ha'm sirtqi sawda rawajlandi. Samarqand qa'dimnen Shig'istin' sawda orayi bolip, bul jerden basqa ma'mleketlerdi baylanistiriwshi "Jipek joli" o'tetu'in edi. A'sirese Hindstan,Qitay,Rossiya ha'm arab ma'mleketleri menen sawda baylanisinin' ornatiliwi Temur m'amleketinin' ekonomikalik qu'diretinin' bekkemleniwine xizmet qildi. Bul haqqinda Temur "Tu'zikleri" de minaday degen " Eger ka'sibi o'ner ha'm ag'artiwshliq wa'kilinen bolsa bundaylarg'a saltanat ka'rxanalarinan jumis berilsin.Bulardan basqa bileginde ku'shi barlar o'z ka'sibine qarap is tutsin. Baylig'i qolinan ketip qalg'an sawdagerlerge o'z baylig'in qayta tiklep aliwi ushin g'a'ziyneden kerikli mug'darda altin berilsin.Diyxanlar ushin kerikli a'sbaplar ha'm jer berilsin.Eger puqaradan birewinin' u'yi buzilip qalsa tiklewge qurbi jetpese ja'rdem berilsin"¹⁴

XIV a'sirdin' ekinshi yarimidan baslap qurilis ha'm abadanshiliq isleri rawajlana basladi. Tiykarinan: Samarqandda Biybixanim, Ko'ksaray medresesi,Keshte Aqsaray, Samarqand a'tirapinda Bag'i Shamol, Bag'i Dilkusha,A'miwdarya ha'm Sirdarya ko'pirleri, karwan saraylar,ko'plep medreseler ha'm monshalar qurildi.

Ulug'bek da'wirinde Samarqandta 1417-1420 jillarda u'lke nmedresler sol jillarda Buxarada 1432-1433 jillarda G'ijdivonda medreseler qurildi. Bulardan tisqari Ulug'be Temur da'wirinde qurilip baslag'an Biybixanim medresesi,Go'r A'mir maqbarasi qurip pitkerildi. Shaxrux ha'm Husayn Bayqara da'wirinde Hirotda ha'm Xorasannin' basqa qalalarinda ha'm u'lken qurilis ju'z berdi. Tiykarinan: Hirotda "Darushshifo" ,Qurban shayx, Feruzshax , "Bog'i bayt ul – imom" , "Bog'i hamsa oroyin" bag'lari qurildi. Tariyxshi Hondamirdin' jaziwinsha Husayn Bayqara da'wirinde Xorasanda 40 g'a jaqin imaratlar qurilg'an. Bul da'wirde Qitay menen baylanis ku'sheyedi. 1420 jili Shaxrux ataqli su'wretkesh G'iyosiddin Naqqosh basshilig'inda Qitayg'a elshiler jiberedi. Olar Qitay ma'deniyati menen tanisip qaytadi. Sonday-aq Shaxrux da'wirinde Hindstan menen ha'm baylanis jaqsilanip 1422 jilda ol ta'repkede elshiler jiberiledi.

---

¹⁴Темур тузуклари. Тошкент. 1991-жыл. 66-67-бетлер.

Temuriyler da'wirinde ma'deniyat jan'a basqishqa ko'terilip Orayli Aziyada a'yyemgi grek ha'm hind alimlarinin' shig'armalari ken' tarqatildi. Da'slepki orta a'sirlerde grek alimlarinin' shig'armalari arab tiline awdarilg'an edi. Sonin' ushin Arastu, Aflatun, Ptolemey

ha'm tag'i basqa tabiiy-ilimiy, ha'm filosofiyaliq shig'armalari XIV-XV a'sirlerde ha'm Orayliq Aziya alimlari ushin jan'aliq emes edi.

XIV-XV a'sirlerde ma'deniy ha'm manawiy rawajlaniw tikkeley islam dini menen baylanisli. "Temur tuziklerin"de ha'm din wa'killeri ushin ayriqsha orin ajratilg'an. Hu'rmetli Prezidentimiz I.A. Karimov "Temur tu'ziklerine" ayriqsha a'hmiyet berip bilay deydi. "Jeke o'zim men...."¹⁵. Orayliq Aziyada XI a'sirden baslap tarqalg'an sufizm taliymati bul da'wirde Maverenaxr ha'm Xorasanda yassaviya, kubrabiya, qodriya, a'sirese naqshbandiya tariyqati u'lken rol oynaydi. Bul taliymat XV asirde teoriyaliq ha'm a'meliy jag'daylarda temriylerdin' ha'reketine ta'sirin tiygizgen. Amir Temurdin' o'zi ha'm sufizmnin' naqshbandiya wa'kili Sayid Mir Kuloniydi o'ziine pir qilip tayinlaydi. 1398 jili Ahmet Yassawiy mazarin ziyratlap basina imarat qurdiradi.

"Tu'zikler"de- "mashoyixlar, sufiyler qudaydi tanig'an aripler. Olar menen sa'wbetlestim ta'n'rinin' so'zlerin esittim karamatlarin ko'rdim" dep jazadi. Amir Temur.

XIV–XV a'sirlerde Orayliq Aziyada ken' tarqalg'an Supi, Porso, Sharxiy, Xoja Axror taliymatlari

XIV–XV a'sirlerde Orayliq Aziyada ken' tarqalg'an Supi, Porso, Sharxiy, Xoja Axror siyalilar naqshbandiya taliymatina baylanisli shig'armalar jaratildi. Bul ta'repten a'sirese Xoja Axror ha'reketi tiykarg'i orindi iyeleydi. Nawayi, Jomiy, Qosimiy, Lutfiy, Babur siyaqli shayirlar sufizmda bayanlaydi. Bul da'wirde Samarqand, Hirotta su'wretshilik iskusstivasi wa'killeri payda boldi. Misali; "Shig'is Rafaeli" dep tanilg'an Komoliddin Bekzod o'z do'retiwshiligi menen Shig'ista ha'm Evropada dan'qqa iye bolg'an. Sonin' menen

---

¹⁵Каримов И.А. «Жокары манаўият-жеңилмес күш» Ташкент. «Маънавият» 2008. 44–бет.

birge xattotlaram bolg'an misali; Xoja Abdulqodir Ruyanda , "xattotlar sultani" atag'in alg'an Sultan ali Mashxadiy ha'm tag'i basqalar. Ulug'bek,Nawayi, Jomiy,Binoyiy siyaqli ulli muzika tarawinda ulken islerdi a'melge asirg'anlar. Ulli shayirlar Davlatshax Samarqandiy, Sakkokiy,Bisotiy Samarqandiy,Vosifiy,Mirzabek, Javxariylar Samarqandta, Ismoil Buxoriy, Xofiz Xorezmiy, Yaqiyniy, Hiloliy Gadoyiy Maverenaxr ha'm Xorasannin' tu'rli qalalarinda jasap do'retiwshilik qilg'an. XV a'sirde o'zbek tili ha'm a'debiyati ulli shayir Alisher Nawayi ta'repinen o'z shoqqisinin' joqari shin'ina ko'terildi.XIV a'sirdin' ekinshi yariminan baslap Orayliq Aziyada astranomiya ha'm geometriya ilimlari rawajlandi. Bul da'wirde meditsina ilimi ha'm o'zinin' u'lken wa'killerine iye edi. Misali;Burxoniddin Nafis ibn Evaz Ha'kim al-Kirmoniy,Sultan ali Xorasoniylar edi. XIV –XV a'silerde Orayliq Aziyada logika ha'm filosofiya pa'nleri menen shug'illang'an iri alimlar payda boldi. Misali; Saadiddin bin Omar Taftazoniy ha'm Mir Sayd Jurjoniy atlari menen baylanisli.O'z dawirinin' aldin'g'i sotsailliq ham moralliq pikerler a'debiyatta qosiqlarda,g'azellerde aytila baslaydi. Bul da'wirde ad'eplik ha'm talim-tarbiya munasiybetlari Husayn Voiz Koshiyfiy ha'm Jaloliddin Davoniylardin' miyrasi ayriqsha orindi iyeleydi. Temur ha'm Temuriy shaxzadalar o'z da'wirinin' tariyxin jazip qaldiriw Maverenaxr ha'm Xorasan mon'g'ollar zorlig'inan azat bol'g'anina u'yretiw ha'm jariqqa shig'ariwg'a u'lken itibar beriledi. Maverenaxr ha'm Xorasanda XIV a'sirdin' ekinshi yarimi ha'm XV a'sirde ju'z bergen ma'deniy rawajlaniw pu'tkil Shig'isti ha'm Evropani tan' qaldirdi. Temur ha'm Temuriyler da'wirindegi ma'deniy jetiskenlikler bir –biri menen tig'iz baylanisli.

Olardan, birinshiden, siyasiy–sotsialliq faktordi ko'rsetiw mu'mkin. Maverenaxr ham Xorasanda bolip atirg'an urislardin' toqtatiliwi ma'deniy rawajlaniwdi ta'miyinledi.

Ekinshiden, ekonomikalik faktor, yag'niy Maverenaxr ha'm Xorasanda bir basqariw du'zimmnin' jariyalaniwi. Ma'mleket ta'repinen diyqanshiliq ha'm o'nermentshilikke, sawda –satiqqa u'lken itibar berilgenligi.

U'shinshiden, –sosiylaliq faktor aldin'g'i ma'deniy miyras,qadiriyaqlar bayliqlardan ken' paydalaniw tiykarinda rawajlandirildi. Bul da'wirde A'mir Temur ma'mleketinin' ta'sirinde bolg'an ha'm bolmag'an basqa ma'mleketler ortasindag'i baylanis rawajlaniwina tiykar jaratti.

To'rtinshiden, – deyalig faktor en' tiykarig'i orindi iyeleydi. XV a'sirde jasap do'retiwshilik qilg'an naqshbandiya taliymatinin' en' iri wa'kili Xoja Axror Vali tek ma'deniy jaqtan emes, siyasiy-ekonomikaliq tinishliq ha'm rawajlaniw ishinde tiykarig'i orindi iyeleydi.

XIV a'sirdin' aqiri XV asir Orayliq Aziya Anig'rag'i Maverenaxr ha'm Xorasan tariyxinda orta a'sir ushin ulli da'rejeli ma'deniy ha'm manawiy jetiskenlik da'wiri boldi. Bul jetiskenlik Orayliq Aziyada IX-X a'sirde ju'z berdi. Birinshi da'wir arablardin' a'zzileniwinen son' g'arezsizlikke erisken da'wirden baslanadi. XIV-XV a'sir manawiy -ma'deniy rawajlaniw da'wiri mon'g'ollar qisimidan azat bolg'an g'arezsiz ma'mleketlerdin' payda boliwi menen a'melge asti.

IX-XII a'sirlerde Taxiriylar,Samaniylar,Qaraqaniylar,G'aznawiyler, Seljukiylar, Xorezmshaxlar ma'mleketlerinin' payda bolip keyin tariyx betlerinen o'ship ketkenligi bunin' misali bola aladi.

XIV-XV a'sirler mon'g'ollardin' koloniyaliq du'zimine qarsi gu'reste Maverenahr ha'm Xorasan aymag'inda bekkem ma'mleket ju'zege keldi. Bul ulli ,ma'mleket basshisi sahipqiran A'mir Temur ha'm Temuriylar ha'reketi siyasatinin' na'tiyjesi.

IX-XII a'sirler Maverenaxr ha'm Xorasanda islam tarqalg'anina eki –u'sh a'sir bolg'an ol manawiy o'mirdin' tu'rli tarawlarina sin'ip barmaqta edi. XIV-XV a'sirlerge kelip islam Shariyat ko'rsetpelerinin' bekkemleniwi menen sufizm, a'sirese onin' xaliqtin' turmisina ju'da jaqin ko'rinisi –Naqshbandiya tariyqatinin' u'stin boliwi menen ko'zge taslanadi. Bul da'wirde ma'deniy turmista arab tiline, tu'rkiy ha'm pars tilinin' roli ku'sheydi. Bul da'wir ma'deniyatinin' jetiskenlikleri xalqimizdin' keyingi ma'deniy rawajlaniwinda u'lken jag'day jaratti.

Sorawlar:

1. Orayliq Aziyanin' IX-XII a'sirlerdegi ma'deniyati haqqinda?
2. Orayliq Aziyanin' ma'deniyati taryxida Temur ha'm Temuriyler hu'kimranliq da'wiri haqqinda tusiniginiz?
3. XIV–XV a'sirlerde Orayliq Aziyada ken' tarqalg'an Supi, Porso, Sharxiy, Xoja Axror taliymatlari haqqinda tusiniginiz?

Adebiyatlar:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2011 йил 20 майдаги “Олий таълим муассасаларининг моддий-техника базасини мустахкамлаш ва юқори малакали мутахассислар тайёрлаш сифатини тубдан яхшилаш чора-тадбирлари тўғрисидаги” ПҚ-1533-сон Қарори.

2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 21 мартдаги “Замонавий ахборот-коммуникация технологияларини янада жорий этиш ва ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-1730-сон Қарори.

3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 24 июлдаги “Олий малакали илмий ва илмий-педагог кадрлар тайёрлаш ва аттестациядан ўтказиш тизимини янада такомиллаштириш тўғрисида”ги ПФ–4456-сон Фармони.

4. Ишмухамедов Р., Абдуқодиров А., Пардаев А. Таълимда инновацион технологиялар (таълим муассасалари педагог-ўқитувчилари учун амалий тавсиялар). – Т.: “Истеъдод” жамғармаси, 2008. – 180 б.

5. Ишмухамедов Р., Абдуқодиров А., Пардаев А. Тарбияда инновацион технологиялар (таълим муассасалари педагог-ўқитувчилари учун амалий тавсиялар). – Т.: “Истеъдод” жамғармаси, 2009. – 160 б.

6. Норенков И.П., Зимин А.М. Информационные технологии в образовании. Учебное пособие. М.: Изд. МГТУ им. Н.Баумана. 2002.-336с.

4-Tema: TEMURIYLER DINASTIYASI DA'WIRINDE RUWXIYLIQ HA'M AG'ARTIWSHILIQ TIN' RAWAJLANIWI

REJE

1. A'mir Temur ha'm temuriyler da'wirinin Orta Aziya ma'deniyati tariyxında tutqan orni
2. G'arezsizligimiz sharapati menen o'zligimizdi tanitiw ha'm biliw mu'mkinshiligimizdin' payda bolg'an da'wirinde, bizin' qaytadan boy tiklep, oy-o'risimizdi ken'eytiriw haqiyqiy babalarimiz haqqında bilimimizdi teren'lesiw

Tayanish so'zler: *XIV-XV a'sirler, ruwxiyliq ag'artiwshiliq, temuriyler dinastiyasi, Ulug'bek*

A'mir Temur ha'm temuriyler da'wirinin Orta Aziya ma'deniyati tariyxında tutqan orni

G'arezsizligimiz sharapati menen o'zligimizdi tanitiw ha'm biliw mu'mkinshiligimizdin' payda bolg'an da'wirinde, bizin' qaytadan boy tiklep, oy-o'risimizdi ken'eytiriw ha'm haqiyqiy babalarimiz haqqında bilimimizdi teren'letiw nizamli qubilis bolip esaplanadi.

Prezidentimiz I.A. Karimovtin' 1994-jili 29-dekabr ku'ngi qarari menen Amir Temur babamizdin' 660-jilliq yubeleyinin' 1996-jil boyi belgilep barip, onin' miyraslarin xaliqqa jetkerip beriwge, solay etip xaliqti shad qiliwg'a arnalg'an sheshimi Amir Temur babamizdin' ismin qayta tikledi.

A'mir Temur ha'm temuriyler da'wiri Orta Aziya ma'deniyati tariyxında ayriqsha orin tutadi. Bul da'wirdegi ma'deniy jetiskenlikler umumbashariy tsivilizatsiyasi (tamadduni) da'rejesinde bolg'an. Ma'deniyat tariyxındag'ı usı klassik da'wirde o'zbek ma'deniyatının' qa'liplesiwı, bul da'wirdegi siyasiy, sotsial-ekonomikalıq rawajlanıw menen baylanıslı. Tiykarınan, arxitektura, ilim-pa'n, a'debiyat, ko'rkem-o'ner, o'nermetshilik rawajlandı¹⁶. Ma'mleket ha'm sonday-aq iri qalalar Samarqand, Shahrisabz, Buxara, Termiz, Tashkent ha'm Xirattın' abadanshılıg'ı, ma'deniy rawajlanıwı jolında Mavernnaxr ha'm Orta Shıg'ıs ma'mleketleri, Hindistannan ko'plep pa'n ha'm ko'rkem o'ner iyeleri, o'nerment, arxitektor ha'm su'wretshiler ja'm bolg'an. Olardın' is-ha'reketi

---

¹⁶Эркаев.А. Миллий ғоя ва «Маънавият».Тошкент. «Маънавият». 2002-йил. 128-бет.

menen Shohizindagi, bir topar arxitekturalıq estelikler, Bibixanim meshiti, Dor us – siëdat (Kesh), Tu’rkstandag’ı Ahmad Yassaviy maqbarası kibiler qurıldı. Sonni ayriqsha aytıw kerek, A’mir Temur ha’m temuriyelerden Shohruh, Ulug’bek, Boysung’ur Mirza, Abu Said Mirza ha’m basqalar ma’deniyat, a’debiyat, nag’ıskerlik, arxektorlıq rawajına u’lken itibar berdi ha’m olarga qa’wenderlik etti¹⁷.

Sahıbqıran da’wirinde saltanatta ju’da’ u’lken abadanshılıq isleri alıp barılğ’an. Og’an Samarqand, Shahrısabz ha’m basqa jerlerde qurılğan arxitekturalıq kompleksler, Samarqand a’tirapındag’ı du’nyanın’ iri qalaları atı menen atalg’an Damashq, Mısr, Ban’dad, Sultaniya, Forish, Sheraz kibi awıllardı ko’rsetip o’tiw kerek.

Abadanshılıq, suwg’arma diyxanshılıqtın’ rawajlanıwı ekonomikalıq o’mirde a’hmıyetli taraw - o’nermentshilik, sawda ha’m tovar-pul mu’na’sibetlerinin’ rawajlanıwına jaqsı ta’sir ko’rsetedi. A’mir Temur ha’m Mirza Ulıg’bek da’wirinde taw-ka’n isleri jolg’a qoyılıp, tu’rli madanlar qazıp alınıwı sebepli o’nermentshilik jokarı da’rejede rawajlandı. O’nermentshilikke u’lken itibar sebepli qalalarda arnawlı gilemshiler, sandıqshılar, ershiler, zergerler ma’ha’lleleri ko’beyedi, jan’a bazar qatarları, tim ha’m toqlar qurıldı. Toqımışılıq, gu’lalshılıq, chilangerlik, temirshilik ha’m binashılıq, arxektorlıq tarawları tiykarg’ı orın tutqan. Samarqand, Buxara, Tashkent, Shohruhiya, Termiz, Shaxrisabz, Qarshı qalalarında jan’a o’nermentshilik ma’ha’lleleri ju’zege kelip, bul qalalar sawda ha’m ma’deniyat oraylarına aylandı. Jip, ju’n, kenep talalarınan gezlemeler toqılğan. Jipekten shayı gezlemeler – atlas, kimhab, banoras, duxoba, xoro, debo kibi gezlemeler toqılğan bolıp, olar jergilikli ha’m sırt el sawdagerler ta’repınen satıp alınatug’ın edi.

XIV-XV a’sirde metal buyımlar, u’y-ruwzıgershilik buyımları, a’spab-u’skene, qural-jaraklar ko’plep islep shıgarılğ’an. Samarqand quralsazlıq orayına aylanıp, qalada arnawlı sawıtsazlar ma’ha’llesi ju’zege kelgen. Qalalarda mıs ha’m jezden buyımlar ha’m tenge pul shıg’arılgan. A’mir Temur pa’rmanı menen

---

¹⁷Маънавият юлдузлари. Тошкент. «Абдулла Қодирий номидаги халқ меъроси нашрети». 2001-йил. 161-бет.

usta İzziddin bin Tojiddin İsfahoniy Axmad Yassaviy maqbarası ushın jasalğan shamdon, Abdulaziz bin Sharofiddin Tabriziy qoyg'an u'iken jez qazan ha'zirge shekem saqlanıp qalg'an. Misgar ha'm chilangarlar metaldı eritiw, quyıw, sırtına nag'ıs salıw, altın ha'm gu'mis suwı ju'rgiziw kibi quramalı islerdi orınlag'an.

Samarqandtag'ı Bibixanıw meshiti esikleri jetti tu'rli metall qatırma (xaftjwsh)dan tayarlang'an. Zergerler altın, gu'mis ha'm jez qatırmalarınan sulıw zeb-ziynet buyımları jasag'an. Altın ha'm gu'mis ga'rdishli, qımbatbahalı taslar qadalg'an ıdıslar sırtına nag'ıs ha'm jazıwlar islengen.

Temuriyeler ma'mleketi Qıtay, Tibet, Hindstan, İran, Rossiya, Volga boyı, Sibir menen barqulla sawda-satıq baylanısların alıp barg'an. Sırt ma'mleketleri menen sawda baylanısların ken'eytiwde temuriyelerdin' elshi baylanısları u'iken a'hmiyetli orın tutqan¹⁸. Amir Temur iri qalalarda sawda qatarların, bazar ha'm jollar qurg'ızdı, sawda jollarında ka'rwan saraylardı ko'beytti. A'sirese, Samarqand ha'm Buxara bazar, chorsuw, tim, toq, kappon kibi sawda-o'nermentshilik imaratları boy tikledi. Samarqandın' oraylıq bo'limi boylap o'tken ken' ko'shenin' eki ta'repine sawda du'kanları jaylastırılğ'an. Samarqand ha'm Buxara sawda maydanlarının' ken'ligi ha'm qa'nigelestirilgen bazarlarg'a iye ekenligi menen ajıralıp turg'an. Bazar sawda orayı bolıwı menen birge o'nermentshilik islep shıg'arıwshı ornı da bolğ'an. Sonday-aq, bazarlarda qoljazba kitaplar, jazıw qag'azı satılğ'an, arza yamasa xat jazıwshı mırzalar da otırg'an. Sawda bazarı onda satılıwshı tovar atı menen atalg'an (Toqi zargaron, Toqi telpakfurushon kibi). Bazarlarda a'debiyat, sheriya, ilim-pa'n haqqında sa'wbetler sho'lkemlestirilgen, pa'rmanlar dag'azalang'an ha'm ayıplanıwshılar jazalang'an. Tu'rli tamashalar usı jerde ko'rsetilgen, meshit, medrese, monsha bazarg'a jaqın jerge qurılğ'an.

XIV-XV a'sir aqırlarında Mavernnaxr ko'p ma'mleketler menen sotsiallıq-ekonomikalıq, bazıda siyasiy ha'm a'skeriy a'hmiyetke iye bolğ'an ka'rwan jolları menen baylanısqa edi. Bul jollar xalıqtın' turmıs ta'rizin, diniy, ekonomikalıq, ma'na'wiyy ha'm materiallıq ma'deniyatı ta'repinen bir-birinen ajıralıwshı

---

¹⁸Маънавият юлдузлари. Тошкент. «Абдулла Қодирий номидаги халқ меъроси нашрети». 2001-йил. 162-бет.

ma'mleketlerdin' o'z-ara baylanısın rawajlandırıwg'a imkan jarattı. Ka'rgan jolları sawda, diplomatiyalıq mu'na'sibetler haqqında a'meliy wazıypadan tısqarı, usı waqıtta ma'leketler ha'm xalıqlardın' o'z-ara ekonomikalıq ha'm ma'deniy baylanısların bekkemlewge de xızmet etti. Anıq aytıwımız mu'mkin, sebebi bul da'wirde Ullı Jipek jolı tiklenip, xalıqlardın' ma'deniy rawajlanıwı ushın xızmet etti.

Orta Aziya jerinde temuriyeler da'wirinde arxitektura, ilim-pa'n, a'debiyat, ko'rkem-o'ner tarawları kamalat basqıshına ko'terildi¹⁹. Temuriyeler ma'mleketinin' qu'direti a'sirese arxitekturada o'zin ko'rsetedi. Aq saray peshtaqtasında jazılǵ'an «Eger bizin' quwat ha'm qu'diretimizge isenbesen', biz qurg'an imaratlarǵ'a qara!» degen jazıw A'mir Temur saltanatının' siyasiy maqsetinde an'latatug'ın edi. Sebebi, qurılıp atırg'an imaratlardın' ullılıǵ'ı siyasiy wazıypalardan biri edi. Bul da'wirde Mavernnaxr qalaları qurılısında qorg'anıw diywalları, shah ko'shelerin ta'rtipke salıw, arxitekturalıq komplekslerdi qurıw ha'wij alg'an edi. Da'slepki orta a'sirlerdegi qalanın' tiykarg'ı bo'limi bolǵ'an «shahristan»nan birqansha ajıralıwshı «xisar» qurılısın Samarqand ha'm Shaxrisabzda baqlawımız mu'mkin. A'mir Temur da'wirinde Kesh (Shaxrisabz) qala qurılısı juwmaqlandı. Xisardın' qubla-batısında hu'kimet sarayı – Aqsaray ha'm a'tirapında rabotlar qurıldı, bag'lar qurıldı.

Saltanat paytaxtı Samarqandı bezetiwge A'mir Temur ayrıqsha itibar berdi. Onın' pa'rmanı menen xisar, qala, ullı imaratlar ha'm tilla saraylar qurıldı. Samarqandqa kireberiwdegi Kohak to'beligindegi Shopan ata maqbarası Mırza Ulıǵ'bek da'wirinde qurılǵ'an bolıp, bul imarattag'ı a'jayıp mutanosiblik, ulıwma tu'rli figuralardın' takırlanbaslıǵ'ı, bezeklerdegi sıpayılıq o'z-ara birigip ketken. A'mir Temur da'wirinde Samarqand Afrosiëbtan qublada, mog'ullar da'wirindegi ishki ha'm sırtqı qala ornına qurıla basladı ha'mde bul maydan qala diywalı ha'm qa'ndek penen oralıp (1371 j), hisar dep ataladı. Hisar 500 gektar bolıp diywal menen oralǵ'an. Qalag'a altı darwazadan qurılǵ'an.

---

¹⁹Каримов И.А. “Орта әсирлердеги Шығыс илимпазлары хәм ойшылларының тарийхый мийрасы, оның хәзирги заман цивилизациясының раўажланыўындағы роли хәм әхмийети” темасындағы халықаралық конференцияның ашылыў мәресиминде шығып сөйлеген сөзи. «Еркин Қарақалпақстан». 2014-жыл 17-май.

Qala ma'ha'llelerden ibarat bolıp, bir qanshisı gu'zarlarg'a birlesken. Qalada arxitekturalıq kompleksler qa'liplesiwi Temuriyeler da'wirinin' en' u'lken jetiskenligi boldı. Arxitekturalıq rawajlanıwdın' jan'a basqışına ko'terildi. Bul protsess injener, arxitektor ha'm nag'ısshılar moynına jan'a wazıypalardı qoydı. A'mir Temur da'wirinde gu'mbezler du'zilisinde mu'yeshler aralıg'ı ken'eydi. Eki qabatlı gu'mbezler qurıwda ishten jay ta'rizli qabırg'alarg'a tayang'an sırtqı gu'mbezdi ko'terip turıwshı paygu'mbezdin' ba'lentligi astı. Mırza Ulıg'bek da'wirinde gu'mbez astı qurılmalarınan' jan'a tu'rleri islep shıg'ıldı. Anıq pa'nlerdegi jetiskenlikler arxitekturalıq esteliklerde de anıq ko'rinis taptı (Shahizinda, Ahmad Yassawiy, Go'ri A'mir maqbaraları, Biybixanım meshiti, Ulıg'bek medresesi). Komplekslerdin' aldı ta'repi ha'm ishki ko'rinis rejelerin du'ziwde arxitekturalıq figuralardıń ulıwmalıq mu'na'sipligin belgilewshi handasaviy qurılmalarınan' anıq o'z-ara mu'na'sipligi bolg'an. Bezew isleri ha'm bina qurılısı protsessii de ten'dey a'melge asırılǵ'an.

Temuriyeler da'wirine shekem ha'm onnan keyin de Maverrnaxr ha'mde Xorasan arxitekturasında bezek ha'm nag'ıs ju'da' joqarı o'spegen edi. A'mir Temur ha'm Mırza Ulıg'bek da'wiri arxitekturasında bezewde ko'p ren'lilik ha'm nag'ıslar tu'rliligini ko'riwge boladı. Epigrafiyalıq kitaplardı ko'shirip jazıw o'nerin tolıq iyelegen ustalar binanın' arnawlı orınlarına, altı tu'rli jazıwda jazılǵ'an.

Koshin qaplamlarda su'wretlew temaları kem ushıraydı. Aqsaray peshtoqlarında arıslan menen quyashtın' jup su'wreti bar bolıp, ol ramziy ma'niske iye. Bul da'wirde bina ishiniń bezegi de tu'rli-tu'rli bolg'an. Diywal ha'm to'be, ha'tte gu'mbez de nag'ıs penen ziyetlengen. A'mir Temur da'wirinde qurılǵ'an binalarda ko'k ha'm zarhal renler u'stin bolıp, da'bdebeli nag'ıslar islengen, Mırza Ulıg'bek da'wirinde bolsa Qıtay chinnisına uqsas aq jerdegi ko'k nag'ıslar ko'p ushıraydı.

Bul da'wirde meshit, maqbaralar ko'plep qurıldı. A'mir Temur Hindstan ju'risinen keyin (1399 j.), Samarqandta jome meshitin qurg'ızdı. Onın' qaptalına Biybixanım medresesi ha'm maqbara qurg'ızdı. Mırza Ulıg'bek Buxara jome

meshiti (Masjidi Kalon)dı ken'eytip, qayta qurıw islerin baslag'an edi. Birak ol keyinirek XVI a'sirge kelip juwmaqlandı.

A'mir Temur da'wirinde Saraymu'lkxanim (Bibixanim) madresesi ha'm Go'ri A'mir kompleks medrese qurılg'an. Mirza Ulig'bek Samarqand, Buxara ha'm G'ijduwanda medreseler qurg'ızdı. Buxaradag'ı medrese «Bilim olmoqqa intilish – har bir muslim va muslima uchun farzdir» degen ha'dis jazılg'an.

XV a'sirde medrese arxitekturası o'zining' tolıq qa'liplesken turine iye boldı. Medrese qurılısı jeke du'zim boyınsha rejelestirilse de, tiykarg'ı tu'rleri, olardin' o'z-ara uqsaslıqları ha'm bezeklerine qaray ha'r biri o'z ko'rinisine iye edi. Temuriylerdin' eki o'ner durdanası – Samarqandtag'ı Ulig'bek ha'm Xirattag'ı Ga'wharshadbegim medreseleri jeke du'zim rejesi boyınsha qurılıwına qaramastan, bir-birinen parq qıladı.

Temuriyeler da'wirinde jaratılg'an maqbara, din arbobi ha'm ruwxanıylar qa'birin o'z ishine alıwshı pa'njere-xazira, a'wlieler qa'demjerleri, dahmalar ayırıqsha topardı quraydı. Samarqandta amir Temur da'wirinde shayx Burxaniddin Sog'arjiy xilxonasi – Ruhobod maqbarası ha'm temuriyeler xilxanası – Go'ri A'mir maqbarası, sonday-aq, Shohizinda kompleksi peshtoqli maqbaralar toparı qurıladı.

Mirza Ulig'bek da'wirinde ijodiy izleniwler o'nimi dahmalardın' arxitekturalıq ko'rinisine de ta'sir o'tkizedi. Shaxizinda kompleksinde segiz qırlı maqbara da ha'zirge shekem Qozizada Rumiyy maqbarası dep kiyatırg'an («Sultannın' anası» ushın qurılg'an, tiykari belgisiz) maqbara qurıladı. Mirza Ulig'bek Buxara, G'ijduan, Shaxrisabz, Termiz, Tashkentte de az imaratlar qurg'ızgan. Zangi ata maqbarası ha'm Shayxantaxur kompleksi bolıp, onın' quramındag'ı Qarlıg'ashbiy maqbarası XV a'sirdin' birinshi yarımına ta'n.

A'mir Temur da'wirinde du'zilisi ha'm ko'lemi boyınsha u'lken imrat – Tu'rpkstan qalasında Axmad Yassıwiyy maqbarası qurıldı. Bul maqbara musılman Shıg'ısınin' arxitekturalıq estelikleri arasında en' ko'rkemi.

Qademjerler arxitekturası da o'zine ta'n du'ziliske iye. A'mir Temur Buxarada Chashmai Ayyub esteligin qurg'ızadı (1380 j.) Sonday-aq, Sahıbqıran Shaxrisabzda zıyarat ha'm jerlew ma'resimleri ushın xazira – «Dor ul-Siëdat»

(«Sayidlar u'yi») (1379-80 jj.) xilqonasini, ulı Jahangir qaytı bolg'annan keyin, Shaxrisabzta Jahangir Mırza maqbarası (Ha'zireti İmam maqbarası) qurıl'gan. Onda Xorezm arxitekturası ananalarini ko'riwimiz mu'mkin. Sebebi, A'mir Temur Xorezmdi Mawernnaxr aymag'ına qayta qosıp alg'annan keyin, ol jerdegi arxitektor ha'm ustalardı a'weli Shaxrisabz, keyinirek Samarqandqa ko'shirgen.

Samarqandtag'ı Ulıg'bek rasadxanası arxitekturalıq ko'rkem o'nerdin' kemnen-kem esteligi bolıp esaplanadı. Rasadxana Ulıg'bek penen birge Jamshid Koshiy, Qozizada Rumi, Ali Qusshı ha'm basqa alımlar astronomiya ilimin bir qansha rawajlandırđı²⁰.

Temuriyeler da'wirinde qurıl'gan saraylar eki tu'rli bolgan. Birinshisi - ha'kimshilik-siyasiy wazıypanı orınlag'ın bolıp, qala yamasa xisar ishine qurıl'gan. Ekinshisi – qala sırtındag'ı qarorgohlar bolıp, qabıllaw ma'resimi, ma'jilisler o'tkerilgen ha'm dem alg'an. Shaxrisabzda'ı Aqsaray gu'mbezinin' diametri 22 metr bolıp, toqi va ravoqlari ju'da' u'lken bolg'an. A'mir Temur ha'm Mırza Ulıg'bektin' tiykarg'ı qarorgohi Samarqandtag'ı Ko'ksaray ha'm Bostansarayda bolg'an. Sonday-aq qala sırtında A'mir Temur on eki bag' jaratqan bolıp, olardıń ha'r biri o'z atı, u'lken-kishiligi, wazıypası, abadanlastırıl'ganı menen ayırıqsha ajıralıp turg'an. Bul bag'larda sho'lkemlestirilgen qabıl ma'resimleri ha'm toylar R.G.Klavixo ha'm Sharafiddin Ali Yazdiyler ta'repinen jazıp qaldırıl'gan.

Mırza Ulıg'bek da'wirinde Samarqandın' Registan maydanı qa'liplesti, Masjidi muqatta, 210 gu'mbezli Alik Kwkaldosh jome masjidi boy tikledi. Shaxizindadag'ı ayırım maqbaralar, Chilstun ha'm Chinnixona sarayları, Shaxrisabzda Ko'kgu'mbez masjidi onın' da'wirinde qurıldı²¹.

XV a'sirdin' ekinshi yarımında Samarqandta Xoja Axror medresesi, Orta Aziyadag'ı qa'dimgi diywalıy su'wretler ha'm ulıwma su'wretshilik o'ner ananaları A'mir Temur da'wirinde jan'a tu'rde ha'm mazmunda tiklendi. Miniatyura o'nerine de a'weli nag'ıs sıptında qaralgan. Samarqandta

---

²⁰Маънавият юлдузлари. Тошкент. «Абдулла Қодирий номидаги халқ меъроси нашрети». 2001-йил. 172-бет.

²¹Эркаев.А. Миллий ғоя ва «Маънавият».Тошкент. «Маънавият».2002-йил. 130-бет.

temuriylerdin' saray, qarorgohlarida qabil ma'resimi, uris wakiyalari, aw ko'rinisleri, xaliq bayramlari su'wreti tu'sirilgen diywaliy su'wretler bolg'an. Olarda A'mir Temur, ullari, aqliqlari, hayallari ha'm ka'nizekleri su'wreti sa'wlelengen. Ulug'bek rasadxanası diywalında da diywaliy su'wretler tema ta'repinen ra'n'-ba'ren' bolip, uslubliq ta'repten miniatyura janrina jaqin bolg'an. Abduraxman as-Sufiydin' aspan denelerine ta'n shig'armasına islengen bir su'wrette Andromeda juldizlar tu'rkimi chochlik hayal ko'riniside su'wretlenedi. Rasadxana bolsa tog'iz pa'lek ko'rinisi, jети ga'rdish, jети jarıqtısh juldız da'reje, waqıt bo'limleri, Jer ju'zinin' jети ıqlımı su'wretlengen.

A'mir Temur da'wirinde qurılǵ'an Shirinbeke ag'a, Bibixonim, Wa'liyat ag'a tariyxıy orınlar nag'ıslıq ha'm hattotlik menen birge suwretlew ko'rnisileri de bar. Shirinbeke ag'a maqbarasida ren'li suwret ko'p bolsa, qalg'an eki bina diywallarında aq ha'm ko'k ren'degi islmiy nag'ıslar suwretlenedi.

Ko'shiriw ko'rkem o'neri rawajlanıwına XVa'sirde u'rip-a'detler kufiy, nash, devoniylıq xatları menen birge peshtoqlarnı bezewshi suls ha'm tezkor-nastalik usılları rawajlanadı. Tabılmas qol jazba shig'armalar ko'shiriletug'ın arawlı ustaxana kitabshılıg'ının' rawajlanıwına jaqsı ta'sir ko'rsetti.

A'mir Temur da'wirinde Samarqandta miniatyura mektebi sho'lkemlestirildi, bul da'wirde jetekshi suwretshi Xoja Abdulhay nag'ısshı edi. Ha'zir Turkiya ha'm Berlin saxlanıp atqan ko'shirilgen xomaki miniatyura nusxaları XIV-XV a'sirlerge baylanıslı bolıp, olar bo'lek shaxslar, terekler, gu'ller, kishi kompozitsiyalar, naxıslarda sızıqlar uyg'ınlıg'ı, ha'reketler anıqlıg'ı, ko'rinislerinin' o'z ornında jaylastırılıwı menen ajralıp turadı.

Tarixiy shaxslardın' ko'rinisleride miniatyuralarda o'z ko'rinisin tapqan. A'mir Temur ko'rinisi tirilik waqtında o'z ko'rinisin tapqan miniatyuralar ele tabılmag'an Shınlıq jag'dayg'a jaqin suwretler «Zafarnama»nın' da'slepki ko'shirilgen nusxalarında ushıraydı. Onın' bir neshe jarqın ko'rinisi Hirotda (1467 j.) ko'shirilgen «Zafarnoma»da keltiriledi. Da'slep Mirak Nag'ısshı baslag'an

ha'm Kamoliddin Behzod tamamlag'an usi miniatyuralar tarixinin' qiyinlig'i ha'm ha'r qiyli ren'lerdin' uyg'inlig'i menen ajiralip turadi.

Shig'is miniatyurasinin' rawajlaniwı ko'rkem a'debiyattın' rawajlanıwı menen tiyisli bolg'an. Xudojnikler ko'binese Firdavsiy, Nizamiy, Xusrav Dehlaviy, keyin ala Jomiy ha'm Nawayı shig'armalarına suwret islengen. XIVa'sirde Rashiduddin Fazlullohtın' «Jome ut-tavorix» tarixiy shig'armalarda miniatyura islengen. Xotifiydin' Temurnama sıyaqlı shig'armalarında urıs ko'rinsleri sa'wlelenedi. Ayrım waqıtlarda diniy shig'armalarg'ada Ma'kke ha'm Ma'diyne sıyaqlı qa'dirli jaylar suwretleri tu'sirilgen. A'debiy shig'armalardın' ayrımlarında Muxammed payg'ambardın' (mu'ba'rek ju'zleri nıqab penen tosılg'an) adamlar arasında turg'an jag'dayları ha'm merojga shig'ıwlarına tiyisli ko'rinsler ushıraydı.

XV a'sir miniatyuralarının' ayrımlarında shig'is lirikasının' qaxarmanları La'yli ha'm Ma'jnu'n, Xusrav ha'm Shirin, Rustam, İskender, Baxram menen baylanıslı urıs ko'rinsleri sa'wlelenedi. Ulıwma miniatyura ko'rkem o'neri musulman Shig'ıstın' İroq, Eran, Xurasan, Movarounnahr ha'm Hindistang'a shekem bolg'an aymag'ında belgili bir da'wirdin' o'zine say a'debiy – estetikalıq waqıyası edi. Bul ko'rkem o'ner temuriylardın' qa'wenderlik xızmeti menen baylanıslı bolıp, İsfaxan, Sheroz, Tabriz, Hirat, Samarqand, Dehli kibi oraylıq qalalarda ilger miniatyuraları ju'zege keldi.

Samarqand miniatyura mektebi XIV-XV a'sirdin' birinshi yarımında qa'liplesken bolıp, tu'rli tu'rkimde jaratılg'an bul miniatyuralarda Shig'is Tu'rkiistan ko'rkem o'nerine say bolg'an tu'rkiy obrazlarda xıtay suwretshiligi ta'siri sezilip turadi.

Samarqadtag'ı saray xudojnikleri Xoja Abduhay Nag'ısshı ha'm onın' sha'kirtleri Shayx Mahmud Taliliy, Pir Ahmad Bag'ı Batislıq, Muhammed bin Mahmudshoh al – Hayëm, Darvesh Mansurler islegen suwretler na'zik, ren'ler ustalıq penen qollang'an. Usi miniatyuralar temuriylar da'wirine say aw-shikor mazmunında jaratılg'an. 1420 jıldan keyin Boysug'ar Mirza Hirotda kitapxana,

ko'shiriw ha'm nag'ıslıq ustaxanasın sho'lkemlestirilip, bul suwretshilerdin' ayrımları (Mahmudshoh al-Hayëm) Hirotqa ko'ship o'tedi. Xoja Abdulhaydın' tariyxıy shıg'armalarına ("Zafarnoma") islegen miniatyuralarında Amir Temur ha'm temuriylardın' ju'zleri sa'wlelense bazı a'debiy shıg'armalarg'a islegen suwretlerinde ha'm olar tu'rli jag'daylarda sa'wlelenedi. Xalil Sultan da'wirinde islengen ayırım miniatyuralar za'ru'r tariyxıy hu'jjet bolıwı menen birge, a'debiy jaqtan o'zine say "siëhi qalem" usılında islengeni menen ajıralıp turadı. Amir Temur tiriklik da'wirinde onın' saray diywallarında shah ha'm shahzadalar bar boyınsha sa'wlelengen. Haqıyqıy portret janırın Kamoliddin Behzod sha'killentirgen.

Amir Temur ha'm temuriylardın' ju'zleri sa'wlelengen ko'plep miniatyuralar du'nyanın' tu'rli kitapxanalarında saxlanbaqta. Olardın' ayırım suwret sızılğ'an da'wir yaki suwretshi, jay, mektep ko'rsetilmegen. Biraq, bul miniatyuralarda nur sashıp turg'an quyashsıman arslannın' bası sa'wlelengen. Amir Temurdin' gerbi (embleması)-onın' sarayı peshtoqida, Xalil Sultan ha'm Ulug'bek zarb qılğ'an ten'gelerde ushıraydı. Sonday-aq, ta'biyat sa'wlesinde toyg'ın jasıl ha'm jigarrang ko'pligi, kiyimler tu'rkiy milletke say bolg'anlıg'ıdan bul miniatyuralar Samarqand miniatyura mektebine mansub dewi mu'mkin. Biraq, Hirot ha'm Sheroz miniatyuraları qaxarmanlarının' kiyimleri basqashalaw. Samarqand mektebi miniatyuraları wa'killeri kompozitsiya jaratıw ha'm ta'biyat ko'rinisinde sheberlik penen suwretlegen.

Mırza Ulug'bek da'wirinde ataqlı bolg'an alim ha'm xudojnik, obivardlik Sultan Ali Bovardiy miniatyuraları sızıqlarının' keskinligi, ren'lerdin' jarqınlıg'ı menen o'zine say. Samarqand mektebine say bolg'an 18 miniatyura Nızamıydın' «Xamsa» shıg'armasına ha'm 49 miniatyura «Shohnoma» shıg'armasına islengen bolıp, olar ha'zir Tu'rkiyanın' Topqopu saray kitapxanasında saqlanadı. Abdirahman as-Sufiynin' «Jıljımas juldızlar dizimi» shıg'armasına miniatyuralarda kartalar qızıl ha'm qara aylanbalar menen u'lken ha'm kishi juldızlardın' orınları ko'rsetilgen bolıp, ren' bermey, qara siyada grafik ta'rizde sızılğ'an. Juldız

tu'rkimi a'piwayı xalıq wa'kili ju'zinde sa'wlelenedi. Shıg'ıs miniatyurashılıg'ında a'piwayı xalıq o'miri mazmunında sol temuriylar da'wirinde payda bolg'an. Ma'selen, «Samarqand meshitin ko'riw», «İskender diywalın qurıw», «Ko'shpenshiler turmısı», «Jamshidtin' a'piwayı xalıqqa o'ner u'yretiwi» mazmunındag'ı miniatbralar bug'an misal.

Temuriylar da'wirinde ma'deniyattın' joqarıg'a ko'teriliwi a'debiy o'nermentshiliktin' tu'rli formalarda ha'm payda boldı. Olardıń ayrımları arxitektorlıq penen, bazıları, koshinkorlik ku'lalshılıg'ı, ag'ash ham tasoyıwshılıg'ı menen ha'm baylanıslı. Qabrtoshlarga qisman islimiy o'simlik, tiykarg'ı geometrik nag'ıslarda ko'shirmeli u'lgileri menen so'zler bitilgen. Bul jazıwlar teren', quyılma joqlarda bitilgen. Qabrtoshlar sag'ana yaki supa shaklida bolıp, jergilikli shiyki zat-bo'z ren'li miramırdan ayırım jag'daylarda o'te qımbat taslardan islengen. Ag'ash oymakerliginde Gwri Amir, Shohizinda, Yassaviy medirese esikleri, sonday-aq XV a'sirge tiyisli u'stinleri oyma nag'ıslar menen islengen. Bul da'wirde metall oymakershiligi (kandakorlik) rawajlanadı. Buyım ha'm ıdıslar zarhal bronza, latun, qızıl mıstan islengen. Nag'ıslar oyıq ha'm bwrtna usılda, qımbat baha taslar qadalıp tayarlang'an. Yassaviy medireseindegi u'lken shamdanlar, a'sirese eki tonnalıq qazan bronza quyıw ko'rkem o'nerine en' joqarı u'lgisi.

A'meliy ko'rkem o'nerdin' ku'lalshılıq tu'ri ushın jasıl, zangori tu'stegi jarqın sır u'stine a'piwayı o'simlik tu'rdegi nag'ıslardı qara boyaaawlar menen tu'siriw yaki uyurma gu'ller isleniwi, bul da'wirde payda bolg'an appaq sadafdek ıdıslarg'a shaffof sır u'stinen kobalt ja'rdeminde nıg'ıs beriliwi jan'alıq edi. Ilay buyımlardag'ı nag'ıslar qa'lemde sızılgh'an. Aldın'g'ı a'sirlerde sopol buyımlarına nag'ıslar sızgh'an, temuriylar da'wirine mansub chinnisimon ılay buyımlarına ku'lal-rassom tu'rli usılda ashıq ko'k ren'nen to lojuvardga qadar ren'lerdi qollaydı. Bul da'wirdin' a'meliy ko'rkem o'ner tu'rlerinen toqımashılıq, gilempazlıq, kesteshilik joqarı ko'rkem o'ner da'rejesine ko'terildi.

İlim-pa'n ha'm ma'deniyattin' pu'tkil musulman a'leminde jan'adan gu'rkirep rawajlanıwı Amir Temur atı ha'm xızmeti menen u'zliksiz baylanıslı. Amir Temurdın' ilim-pa'n rawajlanıwına g'amqorlıg'ı sebepli Samarqand du'nyanın' ilimiy – ag'artıwshılıq oraylarınan birine aylanadı. Sahıpqurannın' o'zine say-ha'reketleri menen ataqlı alımlar Samarqandta ja'mlengen. Chunonchi, Sayyid Sharif Jurjoniy, Masud Taftazoniy, Jamshid Koshiy, Ali Qushchi, Qozizoda Rumiyy, ta'wip Xusomiddin Kermoniy, falakiëtshunos Mavlona Ahmad, sonday-aq, Ulug'bek da'wirinde jergilikli ha'm tu'rli ma'mleketlerden kelgen 200 den artıq alımlar ilimiy ha'm do'retiwshilik etken. Temuriyeler zamanında meditsina ha'm gumanitar pa'nler tarawında ullı alımlar jetisken ha'm olar ja'ha'n pa'ni rawajlanıwına mu'na'sib u'les qostı. Falakiëtshunoslik pa'ninde Mirza Ulug'bek, Qozizoda Rumiyy, G'iesiddin Jamshid ha'm Ali Qushchilar jan'alıqlar ashtı. Tariyx iliminde Hofizi Abrw, Sharafiddin Ali Yazdiy, Abdurazzoq Samarqandiy, Mirxond, Xondamir, Zayniddin' Vosifiy ha'm basqalar qımbatlı shıg'armalar jarattı. A'debiy do'retiwshilik ha'm tiltanıwlıqta Davlatshoh Samarqandiy, Jomiy, Alisher Navoiy, Atoullo Husayniy, Voiz Koshifiy sıyaqlı do'retiwshiler joqarı ko'rkem o'ner shıg'armaları menen ataqlı boldı.

Mırza Ulug'bek da'wirinde Samarqandta o'zine say ilimiy akademiya qa'liplesti. Jer a'tirapın o'lshew ha'm falaqiëtshunoslik tablitsaların du'ziw isleri a'melge asırıldı. Samarqand rasadxonasining qurılısı u'lken ma'deniy waqıya bolıp, buyımı ha'm ilimiy jetiskenlikleri jaqtan sol kezde du'niede ten'i joq edi. Mırza Ulug'bek matematika, geometriya, falaqiëtshunoslik teren' bilimler iyesi edi. Rasadxonada ijod etken Ali Qushchi, Muhammad Xavofiylar onın' su'yikli sha'kirtleri bolg'an.

Mırza Ulug'bek «Ziji jadidi Kwragoniy» shıg'armasında VIII-XI a'sirlerinde baslang'an falaqiët ilimine tiyisli da'stu'rdi dawam ettirip, joqarı da'rejege ko'teredi²². Matematikag'a tiyisli «Muzıka ilimi haqqında gu'rrin'»

---

²²Маънавият юлдузлари. Тошкент. «Абдулла Қодирий номидаги халқ меъроси нашрети». 2001-йил. 172-бет.

sıyaqlı shıg'armalar jazdı. Bulardan tısqarı Ulug'bek "Tariyxıy arba ulıs" ("To'rt ulıs tariyxı") atlı tariyxıy shıg'arma da jazg'an.

Bul da'wirde xalıq awız eki do'retpeleri u'lgileri jaratıldı. A'debiyat a'debiy usıl jaqtan rawajlandı, a'debiyatshılıq ha'm tilshilikke tiyisli ilimiy shıg'armalar jaratıldı. Tu'rk tilde mumtoz "chig'otoy" a'debiyatı-o'zbek a'debiyatı ju'zege keldi. Temuriylar da'wirinde jetik do'retiwshiler Qutb Xorazimiy, Sayfi Saroyi, Haydar Xorazimiy, Durbek, Hofiz Xorazimiy, Atoiy, Sakkokiy, Lutfiy, Bobur, Muhammad Solih ("Shayboniynoma" avtorı), Kamoliddin Binoniy ha'm basqalar jasap do'retiwshilik etti. A'sirese Alisher Navayınım' do'retpeşi o'zbek a'debiyatın kamolot basqışına ko'terdi.

Movarounnahr ha'm Xurosonda o'zbek tili, a'debiyatı ha'm ma'deniyatının' abırayı arttı. Xurosondag'ı tu'rkiy tili xalıqlar ha'm olardın' ziyalıları Samarqand, Buxara, Tu'rkistan ha'm basqa qalalardag'ı alımlar, shayırlar ha'm ko'rkem-o'ner g'ayratkerleri menen o'z-ara jaqın mu'na'sibette bola basladı. Qaysı do'retiwshi o'zine qaysı ma'mleket yaki qalanı qolay dep bilse, sol jerde jasap do'retiwshilik etti. Ma'selen, xarezimlik shayırlar Haydar Xorazimiy Sherozg'a, İsmoil Ata a'wladlardan bolg'an shayır Shayx Atoiy Turbatdan (Tashkent jaqınınan) Balxg'a, mavlono Lutfiy ha'm tiykarı Tashkentten bolıp Hirot qasına barıp jasap qalg'an.

Temuriy hu'kimdarlar ha'm shaxzadalar a'debiyat ha'm ko'rkem-o'nerge, ilim-pa'nge jaqın kisiler edi. Olardan 22i do'retiwshi-shayır bolıp, olar o'zleri qosıq jazıw menen birge do'retpelerine qa'wenderlik etken. Xalil Sultan, Husayn Boyqaro devon ha'm du'zgen.

Xurosandag'ı a'debiy o'mirdin' rawajlanıwında Boysung'ur Mırza (Shohruhtın' balası)nın' ornı ayırıqsha bolıp, ol o'z iskerligi menen pa'nlerdin' ba'rshe tarawlarına ha'm ko'rkem o'ner rawajlanıwına u'lken u'les qosqan. Onın' basshılıg'ında Firdavsiy «Shahnama»sının' ko'p qol jazbaların salıstırıw tiykarında shıg'armasın isenimli ilimiy gimni jaratıldı. Boysung'urdın' o'zi farsı ha'm tu'rkiyde qosıqlar jazg'an. Ko'shirmelik ha'm nag'ıslıq ko'rkem o'nerin jaqsı iyelegen. Hirottag'ı Gavharshodbegim meshiti bezekleri ha'm kitapların

Boysung'ur Mirzanin' o'zi orinlag'an. Onin' kitapxanasında qırıq ko'shirme, jetpis su'wretshi do'retiwshilik etken. Alisher Navayının' jazıwınsha, hesh kim Boysung'ur Mirza sa'zende ha'm nag'ıs, ko'shirme xalqına onshellı qa'wenderlik qılmag'an.

Movarounnahrda Mirza Ulug'bek da'wirinde ko'plegen farsı ha'm tu'rkiy do'retiwshiler toplandı. A'debiy a'tiraptı tek Ulug'bektin' o'zi basqarar, Samarqandta sol da'wirdin' en' jaqsı shayırları jıynalg'an edi. Shayırlardıń sardarı («Malik ul-kalom») qılıp mavlona Kamol Badaxshiy tayınlang'an edi. Sakkokiy o'z qasidalaridan birinde Mirza Ulug'bektin' qosıq jazıwın ha'm onın' qosıq haqqındag'ı tu'sinigi joqarı bolg'anlıg'ın qaytalap o'tken. Mirza Ulug'bek mavlona Lutfiy qosıqların XV a'sirdin' ataqlı shayırı Salmon Sovajiy shıg'armaları menen ten' ko'rgen. O'zbek mumtoz a'debiyatı wa'kili mavlona Lutfiy tiykarında sufiëna sheriyatda Salmondan u'stin ekenligin aytıw a'dalatlı. Biraq Salmon tiykarıg'ı qasidalardı u'zgen.

Ulug'bek saraydag'ı en' abroylı o'zbek shayırı Sakkokiydin' lirik qosıqları menen birge qasidaları ha'm bul qosıq janrdın' sezilerli utısı boldı. Alisher Navoiy «Majolis un - nafois» tazkirasida ko'birek xurasanlıq shayırlar haqqında mag'lıwmatlar berse, Ma'mleket shaxı Samarqandiy «Tazkirat ush-shuaro» shıg'armasında o'tmishte o'tken do'retiwshtler haqqında mag'lıwmat bergen. Jaqında (1993 j) ma'lim bolg'an Shayx Ahmad ibn Xudoydod Taroziydin' o'zbek tilinde jazılğ'an «Funun ul-balog'a» (1437 jıl) shıg'arması temuriylar da'wirde Ma'werennahr a'debiy o'mirin u'yreniwidin' jan'a imkaniyatların ashdı. Shayx Taroziy o'z shıg'armasında bizge ma'lim bolg'an ataqlı shayırlardan tısqarı, bizge belgisiz bolg'an Muhammed Temur Bug'onnin' tuyuqlarını, Shams Qisoriydin' «al-matlubul-bad» qosıqlıq ko'rkem o'neri u'lgilerin, Jaloliy degen shayırdın' muxabbat mazmundag'ı baytlarını, «mutasalsal» ko'rkem o'nerine tiyisli o'zinin' g'azalidan u'lgiler keltiredi.

“Babamız Zaxriddin Muxammed Babur ati menen qansha maqtansa q arziydi. O'zbek xalinin' dawrig'in du'nyag'a tanıtqan ullı babalarimizdin' biri bolip, ol

bizdi tariyximizdi qa'dirlewge, keleshekke u'lken isenim menen qarawg'a u'yretedi".

Islam Karimov

G'arezsizligimiz sharapati menen o'zligimizdi tanitiw ha'm biliw mu'mkinshiligimizdin' payda bolg'an da'wirinde, bizin' qaytadan boy tiklep, oy-o'risimizdi ken'eytiriw haqiqiy babalarimiz haqqinda bilimimizdi teren'lesiw

Insanyat ruwxiy du'nyasin bayitiwda sheksiz talanti menen tariyxta ati qalg'an a'jayip insanlardin' biri – Zaxriddin Muxammed Babur. Onin' o'mir jolina na'zer taslaytug'in bolsaq, bizge tariyxtan ma'lim, Babur Temuriler awladinan.

Zaxritdin Muxammet Babur Orta a'sir Shig'is madeniyati, a'debiyati ha'm sheriyatinda o`zine say orin iyelegen shayir, alim boliw menen birge sa`rkarda da bolg`an. Babur ken` du`nya qarasi ha`m teren` aqil-zakawati menen Hindistanda Baburiyeler sulalasina tiykar salip, bul ma`mleket tariyxinda ma`mleket arbabi sipatinda ati qalg`an bolsa, o`zbek tilinde jazilg`an «Baburnama» shig`armasi menen du`nyanin` taniqli tariyxiy alimlari qatarinan da orin iyelegen.

Zaxritdin Muxammet Babur 1483 jildin` 14 fevral`inda Andijanda, Ferg`ana ulisinin` ha`kimi Omar Shayx Mirza shan`arag`inda du`nyag`a kelgen<sup>23</sup>. Bul da`wirde Orayliq Aziya ha`m Xurosonda tu`rli ha`kimler, ag`ali-iniler, dayili-jiyenler, a`mekiler ortasinda ha`kimiyat-ulli babalari A`mir Temur du`zgen u`lken ma`mleketke iyelik etiw ushin gu`res ju`da` keskinlesken edi.

Zaxriddin Muxammed Babur Temur hu'kimranlig'inin' son'g'i wa'kili. Baburiler dinastiyasinin' tiykarin saliwshi. Babur 12 jasinda (1495-jili) atasi Umarshayx du'nyadan o'tkennen son' Samarqand taxtina otirdi. 1512-jilg'a shekem maverenaxrda oraylsqan bir ma'mleket du'ziwge umtiladi. Biraq bul ha'reketleri a'melge aspaydi. Son' Awg'anistang'a barip saltanatin quradi. 1525-jili Hindistang'a a'skeriy atlanisqa shig'ip Ibraxim Lodidi jen'ip, taxtin iyeleydi. Hindistan tariyxinda siyasiy, ekanomika, ma'denyat tarawinin' rwajlaniwina u'les qosadi. Tinimsiz uris, a'skeriy ju'ris, taj – taxt talaslarinda sheber sa'rkardaliq

²³Маънавият юлдузлари. Тошкент. «Абдулла Қодирий номидаги халқ меъроси нашрети». 2001-йил. 268-бет.

qa'bileti ko'zge taslandi. Shaybaniyxanday ta'jriybeli hu'kimdardi gu'res maydaninda jen'iwii, hind sa'rkardasi Rono Sangoni birotala jen'ip joq etiwii bunin' ayqin da'lili.

Biraq Babur tek ko'rnekli ha'm sheber sa'rkarda bolip qalg'aninda basqa temuriylar siyaqli onin' tulg'asi da ha'r qiyli siyasiy ideologiyalarda ha'r tu'rli ko'zqaras pikirlerde bolar edi. Babur ulli danishpan, bilimli alim boldi. Ol Orta Aziya, Awg'anistan, Hindistan tariyxi, ma'denyati, tabiyati haqqinda uziliksiz izertlew alip barip, keleshek a'wladlar ushin za'ru'r estelik qaldra aldi.

A`debiyat, ko`rkem-o`ner, ta`biyat go`zzallig`ina jaslig`inan mexir qoyg`an Zaxritdin Muxammet Babur, barliq Temuriy shaxzadalar kibi bul ilimlardin` tiykarin atasi sarayinda, jetik ustazlar basshilig`inda iyelegen. Biraq onin` ta`shwishsiz o`miri uzaqqa sozilmadi. 1494 jili atasinan ayirilip, jetim qaldi. 12 jasinda atasi ornina Ferg`ana ulisinin` ha`kimi etip ko`terilgen Babur qa`lemdi qilishqa almashtirip, Andijan taxti ushin inisi Ja`ha`ngir Mirza, a`mekisi Sultan Axmet Mirza, dayisi Sultan Muxammetxan ha`m basqalarg`a qarsi gu`resiwge majbu`r boldi. Babur inisi Ja`ha`ngir menen bir toqtamg`a keliw ushin og`an Ferg`ana ulisinin` ten` yarimin bo`lip beriwge qarar qildi ha`m o`zi Samarqant ushin alip barilip atirg`an gu`reske kirisip ketti. Bir neshe jildan berli dawam etip kiyatirg`an bul gu`res hesh qanday payda bermedi: onda u`lken a`skeriy ku`sh penen aralashqan Shaybaniyxannin` qoli ba`lent keldi ha`m Babur Samarqantti taslap ketiwge ma`jbu`r boldi. 1504 jili Shaybaniyxan Andijandi da qolg`a kirgizgennen keyin, Babur Batisqa qarap jol aldi ha`m Kabul ulisinda o`z ha`kimiyatin ornatti. 1505-1515 jillarda ol Orayliq Aziyag`a qaytiwg`a bir neshe ma`rte urinip ko`rdi. Biraq bul urinislardan hesh qanday na`tiyje shiqpadi. Son` o`z abiroyin ja`ne de bekkemlew maqsetinde, 1519-1525 jillar dawaminda Hindistandi qolg`a kirgiziw ushin bir neshe ret uris alip bard. 1526 jili aprel` ayinda Panipatta Hindistan sultani Ibrahim Ludi menen ha`m 1527 jili mart ayinda Chitora ha`kimi Rano Sango menen bolg`an urislarda Baburdin` qoli ba`lent keldi. Tariyxiy mag`liwmatlardin` bayan etiwine qarag`anda, Baburdin` Hindistang`a ju`riwinde Dehli hu`kimdari Ibrahim Sultan siyasatinan narazi bolg`an Panjob ha`kimleri de

Baburdi qollag`an ha`m Sikri urisindag`i bul jen`is Baburg`a Hindistanda o`z hu`kimdarlig`in u`zil-kesil ornatiw ha`m Baburiyler sulolasin quriw imkaniyati berildi.

Babur bul jen`isten keyin uzaq jasamadi. 1530 jildin` dekabr` ayinda Agra qalasinda qaytis boldi.

Biraq qisqa waqit ishinde Babur Hindistanda siyasiy sharayatti jaqsilap, Hindistan jerlerin birlestirip, qalalardi abadanlastirip, sawda-satiq maselelerin tuwri jolg`a qoydi.

Babur Hindistanda u`lken ko`lemdegi ma`mleket jumislari menen bir qatarda o`zining a`debiy-ko`rkem iskerligin de dawam ettirdi ha`m bir qansha shig`armalar jaratti.

Baburdin` uliwma du`nyag`a taniqli bolg`an shig`armasi bul «Baburnama». Bizge belgili, onda Babur jasag`an da`wir aralig`inda Movarounnaxr, Xuroson, Iran ha`m Hindistan xaliqlari tariyxi jaritilg`an. Shig`arma tiykarinan u`sh bo`limnen ibarat bolip, onin` birinshi bo`limi-XV a`sirdin` ekinshi yariminda Orayliq Aziyadag`i ju`z bergen waqiyalardi; ekinshi bo`limi-XV asirdin` aqiri ha`m XVI a`sirdin` birinshi yarimindag`i Kobul ulisi, yag`niy Avganistanda ju`z bergen waqiyalardi: u`shinshi bo`limi-XVI a`sirdin` birinshi sheregindegi Hindistan xaliqlari tariyxina bag`ishlang`an. «Baburnama»da sol da`wirdin` siyasiy waqiyalari teren` bayan qilinar eken, o`z jurti Ferg`ana walayatinin` siyasiy-ekonomikaliq jag`dayi, onin` paytaxti Andijan qalasi, Orayliq Aziyanin` u`lken qalalari: Samarqant, Buxara, Qarshi, Shaxrisabz, Osh, U`rgenish, Termiz ha`m basqa qalalar haqqinda ju`da` ko`plep qimmatli mag`liwmatlar keltirilgen.

«Baburnama»-Movarounnaxr, Xuroson, Hindistan, Iran xaliqlarinin` Xv a`sirdin` aqiri-XVI a`sirdin` birinshi yarimindag`i tariyxti o`zinde sa`wlelendirgen bolsa da, sonin` menen birge ju`da` ko`p aktual ekonomikaliq, sotsial ma`seleler, joqarida atlari keltirilgen walayatlardin` o`z-ara siyasiy-ekonomikaliq ha`m sawda-satiq mu`na`sibetleri, iqlimi, o`simlik ha`m haywanat du`nyasi, tawlari, da`r`yalari, xaliqlari, qa`wimlari ha`m olardin` jasaw sharayatlari, u`rp-a`detleri, za`ru`r tariyxiy imaratlari-hindler ha`m musirmanlardin` ibadatxanalari, toy ha`m

jerlew ma`resimlari haqqinda ju`da` kerekli mag`liwmatlardi o`zinde qamrab alg`an shig`arma. Sol sebepli «Baburnama» tariyxiy ha`m a`debiy miyras sipatinda du`nya alimlarin qiziqtirip kelmekte²⁴.

Uzaq jillar dawaminda Batis ha`m Shig`istin` taniqli alimlari «Baburnama» mazmunin du`nya ja`ma`a`tshiligine jetkiziw boyinsha u`lken iskerlik ko`rsetip kelgen.

Bizge belgili, Baburdin` tariyxiy, ilimiy ha`m a`debiy miyrasin u`yreniw ha`m tarqatiwda O`zbekstan, Ta`jikistan, Rossiya alimlarinin` iskerlikleri de diqqatqa ilayiq. XIX-XX a`sirler dawaminda Georg Kerr, N.II`minskiy, O.Senkovskiy, M.Sal`e, Porso Shamshiev, Sadiq Mirzaev, V.Zohidov, Ya.G`ulamov, R.Nabiev, S.Azimjanova, A.Qayumov kibi alimlardin` ha`reketleri menen «Baburnama» bir neshe ret rus ha`m o`zbek tillerinde baspadan shiqli, olarg`a so`z basilari jazildi ha`m kitapxanlardin` ma`newiy mu`lkine aylandi²⁵.

Baburdin` Movarounnaxrdi birlestiriwge urinislari na`tiyje bermegennen keyin, Bubur ruwxiy qiynalg`an, a`meldarlardin` qiyanetleri ta`sirinde u`mitsizlikke tu`sken waqitlarindag`i keypiyati shig`armalarinda sa`wlelengen. Keyinirek o`z jurtin ta`rk etip, Avganistan ha`m Hindistang`a ju`z tutqanda Babur shig`armalarinda Watan tuyg`isi, Watan sag`inshi, og`an qaytiw u`miti sa`wlelengen. Bunnan tisqari lirikaliq shig`armalarinin` tiykarg`i mazmuni insaniy paziyletler, yardin` go`zzallig`i, og`an sheksiz muxabbat, ayriliq azabi ha`m diydarlasiw quwanishlari ju`da` go`zzal ha`m sheberlik penen ta`riyplengen. Babur o`z shig`armalarinda adamlardi jaqsiliqqa, adalat, insaniyliqqa, joqari insaniy sezimlerde qa`dirlewge shaqirg`an.

Babur lirikaliq shig`armalari ha`m tariyxiy «Baburnama»sinan basqa islam nizamshilig`i ha`m basqa tarawlarda da shig`armalar jaratqan. 1522 jilda balasi Xumayung`a atab jazg`an «Mubayyin» atli shig`armasinda sol zaman saliq dizimin, saliq jiynawdin` nizam-qag`iydalarin, shariat boyinsha kimnen qansha saliq aliwdi ha`m basqa ma`selelerde tu`sindirip bergen.

---

²⁴Маънавият юлдузлари. Тошкент. «Абдулла Қодирий номидаги халқ меъроси нашрети». 2001-йил. 270-бет.

²⁵Сонда: 271-бет.

Babur o`zining belgisi ha'm taniqli shig'armalari menen tariyxshi a`dib, lirik shayir ha'm sotsial ma`seleler sheshimine o`z u`lesin qosqan alim sipatida xalqimiz ma`newiy ma`deniyati tariyxida mu`na`sip orin iyeleydi²⁶.

Ol 16-17-jasnan baslap ko`rkem do`retiwshilik penen shug`illana baslaydi. Tiyykarinan o`zbek klassik poeziyasi, Nawayi miyrasin qunt penen u`yrenedi. Parsi – ta`jik a`debiyatining` ulli wa`killerinin` shig'armalari menen de jaqinnan tanisadi. Babur parsi – ta`jik tilin de jetik bilip, lirikalari turmisliq rawajlanishi, pikirlerin jetkerip berishi, bayanlanishi, ko`rkemligi, ideyalarinin` apiwayidan quramaliqqa izbe-iz a`wlelendirilishi, til baylig`i o`zbek a`debiyatining` rawajlanishina mu`na`sip u`les bolip qosilg`an. Baburdin` lirikalarinin` eki tomliq`i bizge jetip kelgen.

Bul toplamlardin` tu`p nusqasinin` biri Parijde saqlanadi. Ekinshisi “Baburnama” shig`armasi hindistanda saqlanadi. 1521-jili Babur ulli Xmayung`a musulmanshiliq qag`iydalari, saliq ma`seleleri ha'm poeziya haqqindag`i shig`armasin qosiq penen jazip qaldiradi. Arab a`lipbesinin` o`zbek tilinde oqiliwindag`i o`zgesheliklerge sa`ykes emesligin esapqa alip, 1503-1504-jillari “Xatti Baburiy” dep atalg`an a`lipbe do`retdi. 1525-jili do`retilgen “Muxtasar” shig`armasi aruz o`lshemli qosiq janirina baylanisli teoriyalik tiyykarlar Bergen mag`lumatlar deregi. Babur talantli shayir bolip, ga`zzel ha'm rubayi janirlarin jan`a rawajlanish basqishina ko`teredi. Nawayi baslap Bergen ja`ne bir da`stu`rg`azzelde fabulani (waqiyalilik, siyujetlilik) barinsha rawajlandiradi, bastan aqirina shekem waqiyani poeziyag`a enistirip sa`wlelendiredi.

Shayir qay jerde bolsa da ilimga umtiliwday ulliligi o`z boyina ja`mley alg`an. Ba`rshe insanyat du`nyasindag`i ja`ha`n tsevilizatsiyasinin` jetiskenligi ilimler tiyykarinda ekenligin, sol ilimnin` minet penen rawajlanatug`inin ashish bergen.

Baburdin` atin, qalaberse o`zbek a`debiyatining` dan`qin ja`ha`nge tanitqan shig`armasi “Baburnama”. Bul shig`arma tariyxiy derek bolishi menen birge, o`zbek prozasinin` biybaxa esteligi bolip esaplanadi. “Baburnama” memuar

---

²⁶Каримов И.А. Өзбекстан XXI әсир босағасында: қәўипсизликке қәўиплер, турақлылық шәртлери, хәм раўажлануў кепилликлери. Нөкис. «Қарақалпақстан». 1998-жыл. 136-бет.

shig'arma dep te ataladi. Sebebi, shayir bul shig'armasin jaziwdag'i maqsetin "Men islegen qa'teliklerdi keying a'wladlar ta'krarlamasin degen niyet penen jazip atirman" dep ko'rsetedi. Shig'arma 1494-1529-jillardag'i waqiyalardi, Maverenexr, Xorasan, Awg'anistan, Hindistanda ju'z bergen ha'm ko'pshiliginde o'zi qatnasqan urislar bayanlanadi. Bul shig'armani da'slep kundelik da'pter spatinda jazip baslaydi. Shig'armanin' da'slepki bo'limlerinde tiykargi waqiyalar ha'm sa'neler g'ana jazilip, shig'armanin' ko'pshilik bolegi Hindistang'a bag'ishlang'an. Shig'armani Babur o'mirinin' aqirina kelip tamamlag'an. Shig'arma da'slep "Waqiyanama" dep atag'an. "Baburnama" og'ada qimmatli tariyxiy Derek bolip, onda XV a'sirdin' aqirinan XVI a'sidin' 30-jillarina shekem bolg'an tariyxiy waqiyalar aniqlig'i, ilimiyligi menen barliq alimlardin' diqqatin tartadi. "Baburnama"da ko'plegen tariyxiy atamalar menen bir qatarda, tariyxiy tug'lar haqqinda da ken' so'z etilgen. Bunda zaman ha'kimleri, a'mir-ha'meldarlar, a'skerbasilar, dindarlar, ilimnin', a'debiyattin' wa'killeri waqiyalardin' rawajlaniwinda a'hmiyetli orin tutadi. Olardin' ma'mlekettin' rawajlaniwina, abadansholig'ina, ilimge, a'debiyatqa qosqan u'lesine baxa beredi. Sonin' menen birge, "Baburnama" geografiya, etnografiya, medetsina, xaliq medetsinasi ha'm basqa da ilimiy tarawlar boyinsha mag'lumatlar beriwshi shig'arma. Ha'zirgi da'wirde de Babur qaldirg'an ilimiy-a'debiy miyras ja'ha'n ko'lemindegi ilimiy ja'miyetshilik ta'repinen u'lken qizig'iwshiliq penen u'yrenilip atir.

Baburdin' iygilikli isleri ha'm ilaxiyda talanti o'z bahasin alip, keleshekke xizmet ete bereri so'zsiz.

Сораўлар

1. A'mir Temur ha'm temuriyeler da'wirinin Orta Aziya ma'deniyati tariyxında tutqan orni haqqinda tusinik berin?
2. G'arezsizligimiz sharapati menen o'zligimizdi tanitiw ha'm biliw mu'mkinshiligimizdin' payda bolg'an da'wirinde, bizin' qaytadan boy tiklep, oy-o'risimizdi ken'eytiriw haqiyqiy babalarimiz haqqinda bilimimizdi teren'lesiw tusinik berin?

ӘДЕБИЯТЛАР

5. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. – Тошкент: Ўзбекистон. 1992. -22 б.

6. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Тошкент: Ўзбекистон, 1996. Т.1. -364 б.

7. Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. – Тошкент: Ўзбекистон, 1994. Т.2. -380 б.

4. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2014.

5. “Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг қонуни (янги таҳрири) // Ўзбекистоннинг янги қонунлари, № 19. –Тошкент: Адолат, 1998. 224-234 б.

5-Tema: MAMUN AKADEMIYASI – ORTA AZIYADAG'I DA'SLEPKI ILIM – PA'N OSHAG'I

REJE

1. O'zbekstanning g'a'rebsizliginen keyin xaliqlarimizdin' tariyxiy, ilimiy-filosofiqlik pikir du'nyasinin' derekleri
2. O'zbek xalqinin' du'nya ju'zlik ma'deniy miyrasqa qosqan belgili u'lesi
3. Orta Aziya xaliqlarinin' ko'rnekli estelikleri, onda jasawshi xaliqlardin' ertedegi da'wirdin' o'zine tan joqari ma'deniyati

Tayanish so'zler: *Islam dini, shig'is ilimiy ag'artiwshiliq oraylari, danalar u'yi, Xorezm Mamun akademiyasi*

O'zbekstanning g'a'rebsizliginen keyin xaliqlarimizdin' tariyxiy, ilimiy-filosofiqlik pikir du'nyasinin' derekleri

O'zbekstanning g'a'rebsizliginen keyin xaliqlarimizdin' tariyxiy, ilimiy-filosofiqlik pikir du'nyasinin' derekleri, ilimnin' tariyxi, o'zinin' haqiyqat bahasina iye bolip, o'zbek xalqinin' du'nya ju'zlik ma'deniy miyrasqa qosqan belgili u'lesin ja'ha'nge tanitti. Bizin' a'jayip babalarimizdin' basqa xaliqlar menen bir qatarda adamzat ma'deniyatinin' do'reliwine, rawajlaniwina aktiv tu'rde qatnasqanlig'in ko'rsetip berdi.

Orta a'sirlerdegi Shig'is tariyxı sonnan da'rek beredi, ma'deniyat ha'm ta'lim-ta'rbiya, meditsina, a'debiyat, ko'rkem o'ner ha'm arxitektura salalarındag'ı ten'i-tayı joq jetiskenlik, ilimiy mekteplerdin' ju'zege keliwi, jan'adan-jan'a talantlı a'wladlar tolqınının' payda bolıwı ha'm kamalg'a keliwi – bulardın' barlıg'ı birinshi gezekte ekonomika, awıl ha'm qala xojalıg'ının' jedel o'siwi, o'nermentshilik ha'm sawda-satıqtın' joqarı da'rejede rawajlanıwı, jollar qurılıwı, jan'a ka'rwan jollarının' ashılıwı ha'm ba'rinen burın salıstırmalı turaqlılıqtın' ta'miyinleniwi menen tikkeley baylanıslı bolg'an²⁷.

Hu'rmetli Prezidentimiz I.A.Karimov 1995-jili 23-fevralda O'zbekstan Respublikasinin' Oliy Majilisinin' birinshi sessiyasinda so'ylegen so'zinde; « Bu'gin bizler bas tartqan Sovetlik sotsiyalistlik ma'mleketshilik, bizin'

---

²⁷Каримов И.А “Орта әсирлердеги Шығыс илимпазлары хәм ойшылларының тарийхий мийрасы, оның хәзирги заман цивилизациясының раўажланыўындағы роли хәм әхмийети” темасындағы халықаралық конференцияның ашылыў мәресиминде шығып сөйлеген сөзи. «Еркин Қарақалпақстан». 2014-жыл 17-май.

xalqimizg'a g'a'zep penen tan'ilg'an edi. Ol xalqimizdin' tiykarg'i moralliq, ma'nawiy-psixologiyaliq baxalarina muwapiq kelmeytug'in edi. Oraydan basqarilg'an ma'mleket o'zinin' shig'isin yamasa tariyxin, yaki da'stu'rlerin bilmeytug'in a'piwayi mangurtke esaplanatug'in edi». Haqiqatinda da bizin' xalqimiz O'zbekstan dep atalatug'in Turan oypatindag'i jetekshi el, Qizil imperiya da'wirinde g'a'plette qalip o'zinin' shig'isin biliw mu'mkinshiligine iye emes edi. Bizin' tariyximiz burmalanip, o'zligimiz esapqa alinbadi. Sebebi elimizdin' ullilig'i, babalarimiz du'nya shen'berinde abiroylari, allamalarimizdin' ulli tabislari ha'm olardi yad etiw bizler ushin ku'sh-quwat bolip, ma'nawiyatimizdi ko'terip, eldi gu'reslerge talpindirar edi.

Sonliqtan shoralar du'zimi bizlerdi o'zligimizden ayiriwg'a, eski tariyximizdi, ma'nawiy baylig'imizdi esletpewge ha'reket etip, babalarimizdin' ma'deniy ha'm ilimiy jetiskenlikleri haqqinda so'ylewdi qadag'an etti. Bizlerdi burin toliq ha'm biratala artta qalg'an, sawati joq, revolyutsiyag'a deyin xaliqtin' tek 0,2 %, geyde 2% g'ana sawatli bolg'an dep u'yretti. Bizlerde olarg'a tikkeley inanip, o'zimizdin' artta bolg'animizdi moyinlar edik.

G'a'rezsizligimizdin' hesh kim biykarlay almaytug'in jetiskenliklerinin' biri, qa'diryatlarimizdi tiklew, oni ha'r ta'repleme u'yreniw ha'm xalqimizg'a qaytarip beriwdin' ken' jolg'a qoyilg'anlig'i. Mine Mamun akademiya'sinin' min' jillig'in o'tkeriw boyinsha Prezidentimizdin' 2005-jilg'i pa'rmani, bunin' ayqin misali. Bul I.A.Karimovtin' « Orayliq Aziyanin' tariyxinda o'zinin' siyasiy danalig'i menen, a'dep-ikramliliq ma'rtligi menen aynimaytug'in diniy ko'zqarasin ha'm intsiklopediyaliq bilimliligin o'zinde ja'mlestirgen ko'p g'ana ko'rnekli danishpanlar boldi» dep ko'rsetken pikiri Mamun akademiya'sinin' ag'zalarina da tiyisli bolip, olardi teren' izertlewge qaratilg'an ha'm danalig'in elge jetkizip, xaliqtin' burin kim bolg'anin, kimnin' a'wlatlari ekenligin o'zine tu'sindiriwge bag'darlang'an bul jumislar, Prezidentimiz baslag'an u'lken ha'm sawapli islerinin' ko'rinishlerinin' biri bolip esaplanadi.

Mamun akademiya'sinin' ko'rnekli wa'killeri Beruniy ha'm Ibn Sino ha'm tag'i basqalardin' ilimiy-filosofiyaliq oylari, du'nyada aqil-oydin' rawajlaniw

tariyxinda u'lken jetiskenlik edi. Olardin' pikir du'nyasi keleshekte astronomiya, matematika, meditsina, geologiya, geografiya, tariyx, filosofiya ha'm tag'i basqa ilimlerin' rawajlaniwinda u'lken rol atqardi. Sonliqtan da ilimnin' tariyxin izertlewshiler Shig'is iliminin' Jan'a da'wirin bul bizin' a'jayip watanlaslarimizdan baslaytug'inligi tosinnan bolg'an waqiya emes²⁸.

Mamun akademiya sinin' ma'nawiy ag'artiwshiliq miyraslari, sonin' menen qatar Orta Aziya xaliqlarinin' ko'rnekli estelikleri, onda jasawshi xaliqlardin' ertedegi da'wirdin' o'zinde-aq joqari ma'deniyatli bolip, du'nya ju'zlik tsivilizatsiyag'a belgili u'les qosqanlig'inan derek beredi. Totalitarliq da'wirde geypara batis ilimpazlari bunday pikirdi biykarlawg'a tirisip, « shig'is xaliqlari ilimiy jaqtan oyaniwg'a, aqil juwirtiwg'a uqipli emes, ma'deniyatli ja'miyetti qurip, o'zinshe siyasiy birlik penen jasaw mu'mkinshiligine iye emes», dep bizin' xalqimizdin' o'tkendegi bay ma'deniyatina shek keltirer edi. Misali, o'tken a'sirdin' qirqinshi jillarindag'i nemets izertlewshisi Forlandr o'zinin' «Filosofiya tariyxi» degen miynetinde shig'is xaliqlarinin' oylawi diniy boyaw menen bolg'anliqtan, olarg'a evropali oylaw obrazi jat, demek olardin' du'nyag'a ko'z-qarasina toqtap turiwdin' da za'ru'rliqi shamali» degen edi. Bunday bizin' o'tkendegi a'jayip miyraslarimizg'a nigilistik ko'z-qaraslardin' nadurislig'in Mamun akademiya sinin' ilimpazlarinin' a'jayip tabislari ayqin ko'rsetedi.

Mamun akademiya sinin', onin' belgili a'l-Beruniy, Abu Ali Ibn Sino siyaqli danishpanlarinin' bizge qaldirg'an bay ilimiy miyraslari O'zbekstan xalqinin' maqtanishi boliwi menen birge, bizin' ma'nawiyatimizg'a quwat ha'm joqari na'tiyjelerge erisiwde ma'det bolip, o'zligimizdi biliwdin' negizgi deregi bolip esaplanadi.

Mamun akademiya sinin' wa'killiklerinin' ilimge, ma'nawiyatqa qosqan jan'alig'in, oy-orisin, pikir du'nyasinin' ullilig'in bir na'rse menen salistirip ko'riw mu'mkin emes. Olardin' ju'da' teren' bilimligi, intsiklopediyaliq aqili, do'retiwshilik o'risinin' ken'ligi, qoyg'an ma'selelerinin' o'tkirliqi ha'm

---

²⁸Qaran': Базарбаев. Ж. Руўхиятымыз маржанлары. Нөкис. «Билим». 2008-жыл. 11-бет

ayriqshaliq'i, ba'rha'ma jan'ashillig'i, da'lillerinin' isenimliliqi ilimpazlardi tan'landiradi ha'm kelesi urpaqlarg'a, yag'niy bizlerge u'lgi bola aladi. Misali, Beruniy miynetlerine na'zer awdarsaq, onin' ku'ta' ko'p tarqalg'an miyneti « Erte degi xaliqlardin' xronologiyasinda» o'zine belgili bolg'an eski greklerin', rimliklerin', parsilardin', sogdialilardin', xorezmlilerin', koptlardin', xristiyanlardin', evreylerin', islamlg'a deyingi arablardin' da diniy isenimlerin bayanlaytug'inin ko'remiz. Beruniy degi matematikaliq, geografialiq usillar, kartografialiq a'disler ha'zirgi zaman qa'nigeliklerin de ta'siyin qaldiradi²⁹.

O'zbek xalqinin' du'nya ju'zlik ma'deniyy miyrasqa qosqan belgili u'lesi

Abu Rayxan a'l-Beruniy din' «Gu'mis o'tkinshi, ilim ma'n'gi buni alimlar jaqsi tu'sinedi. Men aqil hu'jdanimnan shig'a otirip, ma'n'gi jasaytug'in ilimiy bilimdi, o'tkinshi zerli jiltirawiq ko'z-qaras penen aljastirg'im kelmeydi» degen so'zleri babamizdin' joqari ma'nawiyatinin' ko'rinisi.

Abu Rayxan a'l-Beruniy ilimnin' ma'selelerin izertlew din' tiykarinda qa'liplesken o'zinin' ja'miyetlik-siyasiy ha'm filosofialiq oylari ha'm joqari ma'nawiyati menen ol da'wir degi du'nya haqqindag'i ha'rqiqli ko'z-qaraslardin' da'rejesinen joqari ko'terildi. Ol adamzattin' aqilinin' jetiskenliklerin o'zlestire otirip, ta'biyatti izertlew din' ilimiy- ma'nawiy usilin islep shiqti. Bul usil burin tariyxta bolmag'an sinshil-analitikalik usil bolip, onin' tiykarg'i ma'nisi minalardan ibarat edi.

1. Aqil-oydi barliq ziyanni eskilikten, tabiniwshiliqtan, aldin ala aling'an tujirimnan, o'zimshilik niyetten, jeke ma'pten qutqariw kerek. «Ba'rinen de burin, - deydi ol o'zinin' «Erte degi xaliqlardin' xronologiyasi» degen miynetinde, - biz ermelik pikirlerden, shinliqti elespesiz qaldiratug'in, geypara adamlardi buzatug'in sebepler bolg'an naduris a'detlerden, isenimlerden, ma'rtebe talastan, jeke ma'ptin' ta'sirin ku'sheytiwge uriniwshiliqtan o'zimizdi qutqariwimiz kerek».

---

²⁹Маънавият юлдузлари. Тошкент. «Абдулла Қодирий номидаги халқ меъроси нашрети». 2001-йил. 104-бет.

2. Ta'biyattin' qubilislarin tu'sindirgende, biz sol ta'biyattin' o'zinin' nizamlilig'inan, faktten, ta'jiriybeden shig'iwimiz kerek.

3. Zatti izertlew ushin aldi menen ol zatti quraytug'in elementlerdi biliwimiz kerek.

4. Sanamizda sa'wlelengen qubilislardan payda bolg'an ha'r qiyli oylawdan logikag'a, aqilg'a muwapiq bir juwmaqqa keliw kerek.

5. Baqlawdi ken' qollanip, bir pikirdi ekinshi pikir menen salistirip, qaysisi shinliqqa jaqinlasa, qaysisisnin' itimali bolsa, yag'niy ta'biyattin' ziyarli ta'rtibi menen u'nlesse soni g'ana saylap aliw za'ru'r.

6. Izertlewdi belgiliden belgisizge, jaqinnan alisaqa qaray ju'rgiziw kerek.

7. Ertede o'tken zatlarin' sirin biliw za'ru'r bolip qalg'an jag'dayda da'slep qolin'dag'i zattin' tariyxin tu'siniw kerek. Ol haqqinda ertedege jasag'an xaliqlardin' miyraslarinda, gu'waliqlarinda ne aytadi, soni u'yreniw kerek. Biraq ertedege ga'plerdin' ha'mmesin shinliqqa ala beriwge de bolmaydi. O'ytkeni, tariyxiy jilnamalarg'a aralasip kiyatirg'an ju'da ko'p nahaq ga'pler da boladi. Olardi ha'r sapar shinliqtan ayirip alip shig'arip tastawdin' da o'z aldina qiyinshilig'i bar. Sonliqtan ta'biyattin' nizamlarinin', ta'rtilerinin' ko'z-qarasinan mu'mkin bolg'anlardi g'ana shinliq dep qabil etiw kerek.

Beruniydin' usi jetinshi qag'iydasi, ol da'wirdege isenimlerdin' ha'r-bir so'zi, atadan balag'a o'tip, o'zgermeytug'in absolyut shinliq dep esaplanip, yamasa bul nag'iz shinliqtin' o'zi dep ku'shliler ta'repinen ma'jbu'rlenip turg'an jag'dayda u'lken ahmiyetke iye edi.

Ol geypara shinliqqa aralastirug'in iplasiqlardin' sebebin bilay tu'sindirdi; «A'n'gime ko'zin' menen ko'rip, qolin' menen uslag'anday bolmaydi». Biraq a'n'gimege ha'diyselerdi burmalaytug'in o'tirik so'zler kirip ketpegende ju'da maqul bolar dei. A'n'gimede geyde o'tiriktin' ras penen aralasip ketiwinin' ha'r qiyli sebebi boladi. Bul geypara adamlardin' ja'njelge, ma'pdarlig'i, birew menen jarisiwshilig'i siyaqli oylarinan kelip shig'adi. Geypara adamlar a'n'gimege o'tirikti o'zinin' jeke ma'pi ushin, yamasa o'zine baylanisli adamlardin' ma'plerin ko'termelew ushin aralastiradi. Olay etiw olardin' janina jag'adi, sol arqali basqa

topardin' adamlarin kemsitedi. Demek, bul a'n'gime tarliqtan, ashiwdan shiqqanlig'in an'law, oni itibarg'a almay, ma'nisine tu'sininiw aqilg'a muwapiq keledi.

Al, endi o'tiriktin' aralastiriwdin' tag'i bir tu'ri oni aytqan adamnin'o'zi, ta'biyati boyinsha ju'reksizliginen yamasa jalatayshilig'inan bir qa'wipten qorg'aniw ushin yamasa payda tu'siriw ushin, jalg'an so'ylewshiliginen boladi.

Al endi u'shinshi adamlar hesh kim ma'jbu'rlemey-aq, yamasa hesh bir ma'pti go'zlemey-aq o'tirik so'yleydi. Onin' sebebi ol adamlar o'tirikti o'zinin' ta'biyiy talabi boyinsha u'yrenip ketkenlikten aytadi. Olardin' su'yegindegi buziqliq o'tirik so'ylewge iytermeleydi de turadi. Olardin' onnan basqa hesh na'rsege uqibi kelmeydi. Bul adamnin' ta'biyiy qa'siyetinin' buzilg'anlig'inin', haram-hadallig'inin' na'tiyjesinen boladi.

Beruniydin' bul ilimiy-ma'nawiy usuli X-XI a'sirler ushin u'lken jetiskenlik emes al, ha'zirgi da'wirde de ma'nawiyatimizdi tiklewge o'zinin' u'lken u'lesin qosadi. Reaktsiyanin' ha'r ta'repleme u'stemlik etip, onin' tapsirmalarina aziraqta bolsa nuqasan keltirgen pikirler ushin qorqinishli jazalar tayin turg'an ol waqitta, ilimdi rawajlandiriw, o'zinshe erkin jasawin ko'termelew onin' tariyxtag'i u'lken xizmeti bolip esaplanadi. Beruniy o'zinin' «Hindistan» inda geyparalardin' astronomiya ma'selelerinde aljasiwshilig'inin' sebebin, olarda ha'r qiyli bilimnin', ta'jiriybenin' bolmawi menen ilimiy ma'selelerdi diniy isenimler menen shatastiriwdin' saldarinan, dep tu'sindiredi. Onin' minerologiyainin', matematikanin', tariyxtin' tarawlarindag'i izertleweri obektivlik adam aqilinin' nizamlilig'in ha'm onin' qubilislarin taniwda adam aqilinin' uqiplitlig'in ko'rsetip, oy-o'ristin' qu'diretliligine isenimdi bekkemleydi.

«Suwdin' basim arqali ko'terilip, fontan bolip shashirawinin' sebebin tu'sinbegen «ilimpazlar» ilimnen duris jol taba almay, diniy tu'sinu'wdin' jolina o'tip fizikalig qubilisti qudaydin' danalig'inan izleydi» dep ko'rsetedi. Ol ku'nnin' tutiliw ma'selesinde Hindistandag'i diniy ulamalardin' pikirlerin misqillap; «Olar boyinsha aydi ha'm ku'ndi jutatug'in (baliqtin' qarmaqtug'i jemtikti jutqaninday)

a'jayip maqluqtin' ha'reketinen dep tu'sindirip, ta'biyiy nizamliqtan shette turadi» deydi³⁰.

Beruniydin' ilimga qosqan belgili jan'aliqlari jerdin', ku'nnin' do'gereginde ha'm o'z ko'sherinde aylaniwi haqqinda sheshimlari edi. Bul pikiri menen ol basqa sotsiyalliq jag'day u'stemlik etken, ilimnin' basqa joqari da'rejesi qa'liplesken zamandag'i Kopernik ha'm Kepler menen bir basqishta turadi.

Geypara ilimiy dereklerin' ko'setiwinshe, Beruniydin' zamanlasi belgili astronom matematik as Saxri Beruniydin' ko'megi menen jerdin' ha'reketin tekseretug'in astronomiyaliq qural islegen ha'm sol arqali Beruniydin' ilimiy ko'rsetpelerin da'lillegen. O'zinin' «Juldizlardi sanaw o'nerinin' baslawshisina aqil-ken'es» degen miynetinde; «Arablar,-deydi ol, barliq meteorologiyaliq o'zgerislerdi juldizlardin' shig'iwina ha'm batiwina qarap tu'sindirdi. Sebebi, olar ta'biyat taniw ilimlerin bilmedi ha'm sonliqtan da og'an ku'nnin' ta'sirinen bolg'an sferalardin' ha'reketi sebepshi ekenligin tu'sinbedi» - dep ko'rsetti. Ol usilay etip juldizlar boyinsha tag'dirdi boljawshiliqti kretikalaydi. Ol joqarida ati ko'rsetilgen kitaptin' «Xorezmshilerdin' bayramlari ha'm aylari» degen babinda; «Men juldizlar boyinsha ta'g'dirdi boljaytug'in, o'zin joqari bilimli dep esaplaytug'in bir adam menen ushrastim. Ol o'zinin' nadanlig'inan u'lken na'tiyje ku'tip, jerdegi waqiyalar juldizlardin' adamlarg'a, jerdegi qubilislarg'a «ta'sirinen» boladi dep oyladi. Men oni bul jalg'an joldan taydirayindesem, ol bilimi boyinsha mennen to'men turiwina qaramastan, o'zinin' naduris pikirlerinen qaytpadi. Ol meni mu'mkin bolmag'an kemsitiwge uqsag'an ja'njel tu'rindagi aytisqa shaqirdi, sebebi ol bay ha'm girdikarli joqaridan qoli bar adam edi. Oni adamlar maqtawg'a tiyisli edi. Men jarli ha'm to'mende turar edim. Sog'an baylanisli menin' barliq artiqmashlig'im joqqa shiqti» dep ko'rsetedi. Beruniy ta'biyattaniw iliminin' geypara ma'seleleri boyinsha a'ja'yip pikirlerdi berdi. Ol ,»Jerdegi haywanatlar ha'm o'simlikler ha'mme waqit sheksiz ko'beyiwge ha'm jasaw ushin gu'resiwge umtiladi. Bul organikaliq du'nyadag'i tirishiliktin' ma'nisin quraydi. Eger, - deydi Beruniy, - qanday da bir o'simlikti irkinishsiz ko'beytiwge mu'mkinshilik tuwsa,

---

³⁰Базарбаев. Ж. Руўхиятымыз маржанлары. Нөкис. «Билим». 2008-жыл. 105-бет.

onda ol basqa o'simliklardin' ha'mmesin qisip shig'arip jer ju'zin basip ketiwi mu'mkin edi. Biraq, og'an basqa o'simlikler kesent keltirdi. Bul o'z-ara qarsiliqlardin' na'tiyjesinde bolg'an gu'reste ku'shlierek ha'm ko'birek iykemlesken janlar tirishilik etip qaladi» dep ko'rsete kele o'zinin' «Hindistan» degen kitabinda bilay deydi; «Ta'biyat ag'ashtag'i o'mirge, yag'niy deni saw putaqti qaldirip basqalarin kesip taslaytug'in tap bag'man siyaqli» ta'sir etedi.

Beruniy o'z da'wirindegi qa'wimler arasindag'i uristin' sebepshisi, olardi birin-birine aydap salip jek ko'ru'wshilikni qozdiratug'in siyosat dep tu'sinip, usig'an baylanisli bir xaliqni ekinshisinen artiq dep sanaytug'in ilimpazlardi jek ko'rdi. Ol o'zinin' «Juldiz sanaw o'nerin baslawshig'a aqil ken'esi» degen miynetinde arablardi parsilardan joqari qoyip, olardin' arasinda ala awizliq tuwdiriwg'a uring'an Abdullax Ibn Muslim al Jobali degen arab ilimpazin qatti sing'a tutip, oni aqilsizliqta ayipladi.

Beruniydin' miynetleri menen tanisqanlar onin' ha'r ta'repleme sawatlilig'ina (iruditsiyasina) hayran qaladi. Ol barqulla o'zinen burinig'i jasag'an ha'm o'z zamanlari bolg'an shig'is alimlarinin' ma'selen, al-Xorezmiy, Ibn Sino ha'm basqalardin' atlarin aytpag'annin' o'zinde, Ptolomey, Aristotel, Fifagor, Evklid, Demokrit, Platonlardin' atlarin keltirip, olarg'a su'yenedi.

Orta a`sirdin` ulli alimi Abu Rayxan Muxammet ibn Axmet al-Biruniy zamaninin` qatar pa`nleri: astronomiya, fizika, matematika, geodeziya, geologiya, mineralogiya, tariyx kibi pa`nlerdi teren` u`yrendi. Ol Xorezmnin` burinig`i paytaxti Kot qalasinda tuwilg`an ha`m jaslig`inan baslap ilim-pa`nge qizig`iwi artip barg`an. Beruniy keyinirek ataqli alim Abu Nasir Mansur ibn Iroq qolinda ta`lim alg`an. Ibn Iroq astronomiya, geometriya, matematikag`a tiyisli bir qansha shig`armalar jazip, solardan 12-sin Beruniyge bag`ishlag`an. Beruniy ana tilinen tisqari ja`ne bir qansha tillerdi: arab, sugdiy, parsi, suryoniy, yunan ha`m burinig`i yahudiy tillerin, keyinirek Hindistanda sanskrit tilin u`yrenen.

O`z ilimiy shig`armalarinan birinde jaziwlarina qarag`anda, ol Xorezmde jasag`an waqitlarinda, 990 jillardan baslap Kot qalasinda a`hmiyetli astronomiyaliq gu`zetiwler o`tkergen. Bul gu`zetiwler ushino`zi astronomiyaliq a`sbaplar jaratqan.

Xorezm zadaganlari arasinda taxt ushin baslang`an gu`resler alimnin` bul ilimiy islerin dawam ettiriwge imkan bermegenligi sebepli, 22 jasinda Watanin taslap shig`ip ketiwge ma`jbu`r bolg`an ha`m bir qansha waqit Kaspiy ten`izinin` qubla-shig`is boyindag`i Jurjon qalasinda jasag`an. Son`inan qa`dingi Ray qalasina barg`an. 998 jildan baslap ja`ne jurjon qalasina keldi ha`m bul jerde o`zinin` ekinshi ustazi astronom, filosof Abu Sahl Iso al-Masihiy menen tanisip, onnan ta`lim alg`an. Abu Rayxan Beruniy «Osor al-boqiya an al-qurun al-xoliya» («A`yyemgi xaliqlardan qalg`an estelikler») shig`armasin Jurjonda jaza baslag`an ha`m 1000 jilda tamamlag`an. «Osor al-boqiya» Abu Rayxan Beruniyge ju`da` u`lken shuxrat keltirgen ha`m oni pa`nnin` ha`mme tarawina qizig`iwshi ulli alim ekenligin ko`rsetken. Bunnan tisqari Abu Rayxan Beruniy Jurjonda astronomiya, netrologiya tariyxina tiyisli 10 nan artiq shig`arma jazg`an. Abu Rayxan Beruniy Xorezmnin` keyingi hu`kimdari Abu Abbaz Mamun II ibn Mamun ta`repinen ma`mlekettin` jan`a paytaxti U`rgenishke shaqirtilg`an. Xorezmshax ta`repinen ju`da` u`lken hu`rmet-izzet penen ku`tip aling`an. Abu Rayxan Beruniy U`rgenishte Mamunnin` da`wirinde ju`zege kelgen ilimiy orayda jumis alip barg`an.

Abu Rayxan Beruniy shax Mamun II nin` en` jaqin ma`sla`ha`tshisi sipatinda ma`mlekettin` siyasiy jumislarinda da aktiv qatnasqan.

Xorezmnin` Maxmut G`aznawiy ta`repinen basip aliniwi Abu Rayxan Beruniydin` o`mirin qa`wip astina qoyg`an. Ol Xorezmshax sarayindag`i barliq alimlar menen birge G`a`zne qa`lasina tutqin sipatinda alip ketilgen. Abu Rayxan Beruniydin` 1017-1048 jillarda G`a`znede o`tkergen o`miri, bir ta`repten ju`da` awir keshken bolsa, ekinshi ta`repten, onin` ilimiy iskerligi ushin en` o`nimdar da`wir boldi. Abu Rayxan Beruniydin` «Xorezmnin` ataqli insanlari» shig`armasi da sol da`wirde jaratilg`an.

«Hindistan» atli ataqli shig`armasi bolsa 1030 jilda jazilg`an bolip, bul shig`arma batis ha`m Shig`is alimlari, solardan, ha`zirgi zaman hindi alimlari ta`repinen de joqari bahalang`an. «Hindistan» shig`armasi jazip boling`an jili Maxmut G`aznawiy qaytis bolg`an ha`m onin` ornina taxtqa balasi Masud otirg`an.

Bul da`wirde Abu Rayxan Beruniydin` ahwali bir qansha jaqsilandi. Astronomiyag`a tiyisli «Masud nizami» shigarmasin sultan Masudqa bag`ishlag`an. Sol a`sir alimlarinan biri Yoquttin` jaziwisha: «Masud nizami» kitabi matematika ha`m astronomiya boyinsha og`an shekemgi jazilg`an ha`mme kitaplar izin o`shirip jibergen.

Beruniy o`z shig`armalari dizimin du`zgennen keyin ja`ne eki za`ru`r kitap jazg`an. Bulardan biri «Minerologiya» ekinshisi bolsa «Da`riger o`simlikler haqqinda kitap»tin` qol jazbasi XX a`sirdin` 30 jillarinda Turkiyada tawilg`an. Shig`arma «Saydona» ati menen taniqli, onda Beruniy Shig`is, a`sirese, Orayliq Aziyada o`setug`in da`riger o`simliklerdin` toliq ta`riypin beredi.

Beruniy sha`kirti Abu-l Fadl as-Seraxsiy mag`liwmati boyinsha 1048-jildin` 11-dekabrinde qaytis bolg`an.

Abu Rayxan Beruniy son`g`i a`wla`dlarg`a u`lken miyras qaldirdi. Beruniydin` o`z da`wiri ilim-pa`ninin` tu`rli tarawlarina tiyisli 160 tan artiq awdarmalari, tu`rli ko`lemdegi shig`armalari, qol jazbalari qalg`anlig`i bizge belgili.

Ol xaliqlar dos, tatiw bolip jasawi ushin gu`resip, insaniyatqa, ol jaratqan pa`n ha`m ma`deniyatqa qirg`in keltiriwshi urislardi qatti qaralag`an.

Abu Rayxan Beruniyde filologiya tarawinda da qa`lem uslap hind sheriyati du`zilisine tiyisli izertlewler, Iran fol`lor u`lgilerinin` arab tiline awdarmalarin jaratqan. Beruniy ma`mleket paydasin pa`n paydasi menen tig`iz dep bilgen. «Ha`r bir alim o`z pikirinde a`meliyatqa tiykarlaniwi, o`z izertlewinde aniq boliwi, toqtawsiz miynet qiliwi, qa`telerin qidirip du`zetiwi, ilimde haqiyqat ushin ha`r qiyli u`ydirme, ju`zekishilikke qarsi gu`res alip bariwi za`ru`r», degen edi.

Beruniydin` o`z Watani O`zbekstanda da onin` do`retiwshiligine u`lken itibar berip kelinbekte. Tashkentte og`an arnalg`an bir qatar Xaliq-araliq ilimiy-a`meliy konferentsiyalar o`tkerildi. Birinshi ret Beruniydin` «A`yyemgi estelikler», «Hindistan», «Masud nizami», «Geodeziya», «Saydona» kibi tiykarg`i shig`armalarin o`z ishine aliwshi ko`p tomli saylandi shig`armalari o`zbek ha`m rus tillerinde O`zbekstan Pa`nler akademiyasi ta`repinen baspadan shig`arildi.

Ko`sheler, institutlarga onin` ati berildi. Pa`n tarawinda Beruniy atindag`i Ma`mleketlik siyliq qoyildi.

Al Mamun akademiyasinin` belgili wa`kili Ibn Sinog`a kelsek, o`zining ko`p tarmaqli xizmeti, bay miyrasi menen ja`ha`n ma`deniyatining` rawajlaniwinda u`lken rol atqarg`aning ko`remiz. Meditsina degen so`din` o`zi, Sinodan ma`det, «ma`det Sinodan» dep ataliwida bizge qanday maqtanishli.

Ol o`z da`wirinde Shig`is ha`m Evropada «SHayx ur-raish», «Alimlar baslig`i», «Ta`wipler patshasi» uqsag`an en` ulli atlarg`a miyassar boldi. Oyaniw da`wirinde miniyatyura ha`m su`wretlerde Ibn Sino belgili a`yyemgi grek alimlari Aristotel, Gippokrat, Ptolomey, Evklid penen bir qatarda su`wretlengen. O`simliklrdin` birinshi ilimiy klassifikatsiyasin jaratqan ta`biyattaniwshi Karl Linney barqulla jasil bolip turuwshi o`simlikti Ibn Sinonin` hu`rmetine «Avetsenna» dep atadi. Ibn Sino shig`armalari XII a`sirdin` baslarinda latin tiline awdarilip basladi. «Tib qonunlari» shig`armasining` o`zi latinsha 30 ma`rteden artiq ja`riyalandi. «Kitab ishshifo» nin` ko`p bo`limleri, logika, muzika, jerdin` du`zilisi, geologiyaliq jag`daylar, metofizikag`a baylanisli bo`limleri de latinsha jariq ko`rdi. Son`g`i ilimiy izertlewler Ibn Sinonin` SHig`is a`debiyatina ha`m ta`sir ko`rsetkenligi, teren` filosofiyaliq mazmundag`i rubayilari a`debiyat janirinin` rawajlaniwina tu`rtki bergenligin ko`rsetedi. Ibn Sino xaliq arasinda sonday da`rejede hu`rmetke iye boldi ol foliklor qaharmanina aylandi. SHig`is xaliqlarinda ol tuwrali tu`rli rawayat, a`psanalar payda boldi. Ja`ha`n alimlari Ibn Sino shig`armalarin, onin` xizmeti tuwrali ko`pten beri ilimiy izertlew jumislarin alip barmaqta. Ha`zirgi ku`ni du`nyaning` ko`p tillerinde Ibn Sino haqqinda shig`armalar jaratilg`an³¹.

Ibn Sino Evropa ellerinde Renessans da`wirinde shipaker ha`m ilimpaz sipatinda u`lken abiroyg`a iye boldi. 1471-jilg`i Italiyanin` «Shipakerlik so`zlig» inde Ibn Sinonin` ismi 3000 ma`rte ta`kirlang`an, al belgili shipaker Gippokrat tek g`ana 140 ma`rte aytilip o`tilgen. 600 jildan aslam Evropanin` belgili universitetlerinde onin` «Kanon» atli kitabinan tiykarg`i meditsina ilimi

---

³¹Маънавият юлдузлари. Тошкент. «Абдулла Қодирий номидаги халқ меъроси нашрети». 2001-йил. 96-бет.

u'yretilgen. Ol kitap tez waqitta ha'r bir o'zin ma'deniyatli dep esaplag'an adamnin' u'yindegi kerekli kitapqa aylang'an. Sebebi bul shig'armada tek g'ana teren' meditsina bilimlerinin' jiyng'i emes, al birinshi gezekte adamg'a su'yispenshilik penen qaraw kerek ekenligi ko'rsetilgen edi.

Orayliq Aziya xaliqlari ma'deniyatin Orta a'sir sharayatinda du'nya ma'deniyatinin` alding`i qatarina alip shiqqan ulli alimlarimizdan biri-Abu A`li ibn Sina bolip, ol Evropada Avitsenna ati menen taniqli.

Abu A`li ibn Sina (negizgi ati Xusayn, atasinin` ati Abdulla) Buxaranin` Afshona awilinda, hijriy 370 (980) jildin` sapar ayinda a`meldardlar shan`arag`inda tuwilg`an. 986 jilda ibn Sina shan`arag`i Buxarag`a ko`ship keledi ha`m sol waqittan baslap jas Xusayn baslang`ish mag`liwmat aliwg`a, ilim-pa`ndi u`yreniwge kirisedi. Onin` jaslig`i, jigitlik waqitlari Samoniyler hu`kimdarlig`inin` son`g`i jillarinda, solardan, Nuh II ibn Mansur Samoniy hu`kimdarlig`i da`wiri (976-997) ne tuwri keledi.

Orta Aziya xaliqlarinin' ko'rnekli estelikleri, onda jasawshi xaliqlardin' ertedegi da'wirdin' o'zine tan joqari ma'deniyati

Ibn Sina talantli, eslew qa`bileti ku`shli, aqilli bolg`anlig`inan o`z da`wirinde belgili bolg`an ilimlerde tez iyeley baslag`an. 10 jasinda Qurani-ka`rimdi bastan-ayaq yadtan aytatug`in bolg`an. 13 jaslarinan baslang`ish matematika, filosofiya ilimlari menen shug`ullana baslaydi. Ibn Sina jas boliwina qaramay, Abu Abdulla Notiliy basshilig`inda filosofiyanı, Xasan ibn Nuh al-Qumriyden meditsina ilimin ha`r ta`repleme u`yrenen, keyinirek meditsina menen de shug`ullang`an. Ol o`zinen aldin o`tken Shig`is ulamalarinin` shig`armalarin teren` u`yreniw menen birge, a`yyemgi yunan meditsina-ilimiy, filosofiya miyrasin, solardan Aristotel, Evklid, Ptolomey, Galen, Gippokrat, Pifagor, Porfiriylerdin` shig`armalarinda qunt penen u`yrenen. 16-17 jaslarinan ibn Sina taniqli ta`wip-ha`kim bolip tanilg`an. 999 jilda Buxara Qaraxaniyeler ta`repinen basip aling`annan keyin, Samaniyeler ha`kimiyati joq bolip ketken. 1000 jilda ibn Sina Buxaradan shig`ip ketti ha`m ma'deniyat oraylarinin` biri bolg`an Xorezmge bardı, ol jerde Xorezm ha`kimi A`li

ibn Mamun sarayindag`i alimlardi birlestirgen o`z zamaninin` akademiyasina qabil qiling`an. Abu A`li ibn Sina Abu Rayxan Beruniy, ibn Miskavayh, Abu Sahl Masihiy, Abulxayr Hammor, Abu Nasir ibn Iroq kibi jetik alimlar menen jaqinnan tanisti. Lekin bul da`wirde ku`sheyip baratirg`an Maxmut G`aznawiydin` zug`iminan qaship, Xorezmdi taslap ketiwge ha`m Xorasan, Irannin` tu`rli qalalarinda sarsan- sergizdanliqta ju`riwge ma`jbu`r boldi. Abivard, Tus, Nishopur qalalari arqali Jurjon qalasina kelgen ibn Sina ha`kim Qobus ibn Vashmgir sarayinda taniqli ta`wip sipatinda jasadi, bolajaq sha`kirti Juzjoniyy menen tanisti. 1019-21 jillarda Xamadonda wa`zir lawaziminda xizmet qilg`an ha`m son`inan ha`kim menen kelise almay 4 ay qamaqta jatqan. 1023 jilda Isfaqong`a qashkan ha`m bar o`mirin ilimiy shig`armalar jaziwga bag`ishlag`an. Ibn Sinanin` «Kitob ul-qonun fittibb», «Kitob un-najot», «Kitob ul-insof» kibi taniqli shig`armalari, geometriya, astronomiya, o`simlik, haywanat du`nyasi, «Hay ibn Yaqzon» filosofiyaliq shig`armasi son`g`i jillarda jazilg`an. Ol Isfahonda rasadxana quriw menen ba`nt boldi. O`mirinin` son`g`i jillarinda fiodal urislar ku`sheyip ketkenligi, sotsial-siyasiy turmista o`zi de qatnasqanlig`i sebepli ol Isfahon, Ray, Hamadon qalalari arasinda sarsan-sergizdanliqta ju`rip, 1037 jil 18 iyun`da Isfahon qalasinda 57 jasinda qulunj keselliginen qaytis bolg`an.

Ibn Sinanin` o`mir joli o`zi jazg`an o`mir bayani ha`m sha`kirti Juzjoniyy ta`repinen qaldirilg`an dereklerden belgili. Ibn Sinanin` ilimiy qizig`iwlari, du`nyaqarasinin` qa`liplesiwine a`yyemgi Shig`is ma`deniyati, yunan ilimi, filosofiyasi, Orayliq Aziya xaliqlarinin` g`a`rezsizlik ushin alip barg`an gu`resleri a`hmiyetli rol` aynag`an. Ibn Sina shig`armalarinin` uliwma sani 450 den aslam, lekin bizge shekem tek g`ana 160 qa jaqin shig`armalari jetip kelgen. Ko`p shig`armalari qalama-qala ko`ship ju`rgeninde, fiodal urislari, saray ko`terilisleri ha`m tu`rliapatlar sebepli joytilip ketken. Ko`p dereklerde ibn Sina tawip (medik) sipatinda sa`wlelenedi ha`m meditsina onin` ilimiy tarawlari arasinda en` a`hmiyetlilerinen biri.

Ibn Sina shig`armalari Orta a`sirlerde Evropada ilimiy til esaplang`an latin tilinde, ol arkali Evropadin` basqa tillerine awdarma qiling`an.

Ibn Sina zamaninin` jetik shayiri da bolg`an. Sonin` menen birge ximiya, minerologiya, astronomiya, matematika, o`simlik du`nyasi, geologiyaliq bag`darlardi u`yreniw tarawlarinda da jan`a-jan`a pikirlerdi alg`a qoyg`an.

Meditstanin` tiykarg`i waziypasi, onin` negizinde, «insan salamatlig`in saqlaw, eger kesellik payda bolg`an bolsa, bul kesellikti keltirip shig`arg`an sebeplerin aniqlaw ha`m olardi jog`altiw arqali den sawliqti tiklewden ibarat».

Ibn Sinanin` du`nyaqarasi Farabiy shig`armalari ta`sirinde qa`liplesken, ol sotsial-filosofiyaliq ma`selelerde Farabiy qarastarin dawam etiirgen, alding`i filosofiyaliq ag`imdi jan`a meditsinaliq-ilimiy pikirler menen bayitip sistemalastirg`an ha`m jan`a basqishka ko`terilgen.

Insan bilimlari na`rselerdi biliw ja`rdeminde ju`zege keledi. Biliw seziw ha`m tu`sinikler ja`rdeminde pikirlewden quralg`an. «Seziw,-dep jazg`an ol,-bul sonday ta`sir, ol sirtqi na`rselerdin` o`zi bolmay, ba`lkim bizin` sezimlerimizde ju`zege keledi. Seziw ishki obrazdin` aynasi bolip, ishki ko`rinislerdin` boyi, eni menen birge da`liyllengenligi sebepli, olardi insan ishki tiykarsiz in`ikoz ete elmaydi ha`m zatlardi bile almaydi».

Ibn Sina haqiqiy unamli paziyletlerge ha`m ideal toparg`a sol bar du`nyada erisiw mu`mkin, ja`miyette insanlar o`z-ara ja`rdem tiykarinda jasawlari kerek dep keltirip o`tken. Ja`miyet insanlardin` o`z-ara kelisiwi tiykarinda qabil qilinatug`in a`dalatli nizam ja`rdeminde basqariliwi lazimlig`in aytip o`tken. Ja`miyet ag`zalarinin` ha`mmesi bul nizamg`a boysiniwlari, nizamdi buziw ha`m a`dalatsizliq jazalaniwi, patshanin` sha`rti o`zi a`dalatsizliqqa jol qoysa, xaliqtin` og`an qarsi ko`terilisi tuwri ha`m ja`miyet ta`repinen qollap quwatlanwi lazim.

Ibn Sina o`zinin` ko`p tarmaqli o`nimdar do`retiwshiligi, bay miyrasi menen du`nya ma`deniyati rawajlaniwinda u`lken rol` oynaydi. O`z do`retiwshiligi, ilimiy iskerliginde ibn Sina Orayliq Aziya, Jaqin ha`m Orta Shig`is ma`mleketlerindegi joqari ma`deniy ko`terin`kilik, ma`deniy «oyaniw» din` ma`newiy jen`islerin ja`mlestire alg`an, bunin` menen uliwma Shig`is ha`m Evropadag`i ma`riypet, ma`deniyat rawajlaniwina u`lken ta`sir ko`rsetken. Ol o`z da`wirinde Shig`is ha`m

Evropada «Shayx-ur-raisi», «Alimlar baslig`i», «Medikler patshasi» kibi en` ulli ataq-larg`a iye boldi.

Abu A`li ibn Sina taniqli ustaz sipatinda Abu Ubayd Jurjoniy, Omar Isfohaniy, Muxammet Sheroziy, Axmet Masruiy, taniqli a`zərbayjan alimi baxmanyor ibn Marzbon, Yusuf Iylohiy, a`jayip alim ha`m shayir Omar Hayyam kibi sha`kirtlerin ta`rbiyalag`an. Oyaniw da`wiri miniatyura ha`m suwretlerinde ibn Sina taniqli a`yyemgi yunan alimlari Aristotel`, Galen, Gippokrat, Ptolemey, Evklidler menen bir qatarda su`wretlengen. O`simliklerdin` birinshi ilimiyliligin jaratqan birinshi ta`biyat taniwshi Karl Linney ha`r dayim jasil bolip turatug`in bir o`simlikti ibn Sina atina «Avitseniya» dep atag`an.

Ibn Sina shig`armalari Evropada XII a`sirden baslap latin tiline awdarila baslag`an. «Nizamlar» shig`armasinin` o`zi latinsha 30 ma`rteden ko`p baspadan shig`arilg`an. «Kitob ush-shifo»nin` ko`p bo`limleri, muzika, jerdin` du`zilisi, geologiyaliq bag`darlar, metafizikag`a tiyisli bo`limleri de latinshada baspadan shig`arilg`an. Son`g`i ilimiy-izertlewler ibn Sinanin` Shig`is a`debiyatina da tasir ko`rsetkenligi, teren` filosofiyaliq mazmundi da`liyllewshi ruboiy ha`m filosofiyaliq shig`armalari janrinin` rawajlaniwina tu`rtki bergenligin ko`rsetedi. Ibn Sina xaliq arasinda sol da`rejede hu`rmetke ilayiq boldi, ol folklor qaharmanina aylanip ketken. Shig`is xaliqlarinda ol tuwrisinda tu`rli hikaya, ra`wayat, a`psanalar ju`zege keldi. Du`nya alimlari ibn Sina shig`armalari, onin` iskerligi tuwrisinda ko`pten berli ilimiy-izertlew jumislarin alip barmaqta. Ha`zirde du`nyada derlik barliq tillerde ibn Sina haqqinda shig`armalar jaratilg`an.

Ulli entsiklopedist ilimpaz A`bu Rayhan Beruniydin` ilimiy danishpanlig`i menen ashilg`an ten`i-tayı joq jan`alıqlarg`a toliq baha beriwidin` o`zi qıyın. Beruniydin` 150 den aslam ilimiy jumislarınan bizge shekem tek 31 i jetip kelgenine qaramastan, ilimpazdin` qoljazbalarının` mine usı toliq bolmag`an u`lgileri de onin` qanshelli ko`p qırlı miyras qaldırg`anınan da`rek beredi.

Beruniy du`nya iliminde birinshilerden bolıp ten`izler teoriyası ha`m Jerdin` globusın jaratıw boyınsha o`zine ta`n jan`a ideyalardı usındı, Jer radiusın esaplap shıqtı, vakuum, yag`nıy boslıq jag`dayın tu`sindirip berdi, Kolumbtın` sayahatınan

500 jil burın Tınısh ha'm Atlantika okeanlarının' artında materik bar ekenligi haqqında'ı pikiridi alg'a su'rdi, minerallar klassifikatsiyası ha'm olardıń payda bolıw teoriyasın islep shıqtı, geodeziya pa'nine tiykar saldı. Sonın' ushın da XI a'sir pu'tkil du'nyadag'ı ta'biyg'ıy pa'nlerdin' tariyxshıları ta'repinen "Beruniy a'siri" dep atalıwı tegin emes.

"İslam du'nyasının' en' belgili filosofi ha'm entsiklopedist ilimpazı ja'ne adamzattın' en' ullı oyshıllarınan biri" degen ataqqa iye bolg'an A'bu A'li ibn Sinonın' o'miri ha'm xızmeti a'wladlarda ayrıqsha maqtanısh sezimlerin oyatadı. İlimiy-izertlew jumısların 16 jasında baslag'an bul ullı insan o'zinin' o'miri dawamında 450 den aslam shıg'arma jarattı. Olardıń ko'pshiligi ba'rinen burın meditsina ha'm filosofiya, sonday-aq, logika, ximiya, fizika, astronomiya, matematika, muzıka, a'debiyat ha'm til tanıwshılıq salalarına bag'ishlang'an. Leonardo da Vinchi, Mikelandjelo, Frensis Bekon ha'm basqa da ko'plegen ilimpazlar a'wladı onın' shıg'armaların maqtanısh etken.

Biz ba'rqulla maqtanısh penen ta'n alamız, meditsina tariyxında en' belgili, "Meditsina nızamları" dep atalg'an o'zinin' biybaha fundamentallıq shıg'arması menen İbn Sino son'g'ı bir neshe ju'z jıllar ushın meditsina ilimi rawajlanıwının' tiykarg'ı bag'darların aldın-ala belgilep berdi, ha'zirgi ku'nde de o'zinin' qunın joytpag'an a'meliy meditsina ha'm farmakologiya salalarınin' en' a'hmiyetli usıllarına tiykar saldı. Bul kitap Evropada XV a'sirde basıp shıg'arılg'an da'slepki kitaplardan biri bolg'anı ha'm Evropanın' jetekshi universitetlerinde derlik 500 jil dawamında meditsina ilimi mine usı shıg'arma tiykarında oqıtıp kelingeni tegin emes.

İbn Sino ha'm Beruniydin' Aristoteldin' "Aspan haqqında kitap" shıg'armasına baylanıslı bizge shekem jetip kelgen xatları ullı ilimpazlarımızdın' ilimiy so'ylesiw alıp barıw, a'yyemgi da'wirdin' filosofiyalıq ko'z-qarasların teren' u'yreniw ha'm olardı rawajlandırıw bag'darında qanshelli joqarı da'rejege ko'terilgenliginin' klassikalıq u'lgisi bolıp tabıladı.

X-XI a'sirlerde Xorezm jerinde do'retiwshilik etken Beruniy, İbn Sino ha'm basqa da ullı ilimpaz ha'm oyshıllarımızdın' xızmetleri olardıń ilimiy jumısları

ha'm shig'armalarinin' shen'beri menen g'ana sheklenip qalmaydi, al adamzattin' intellektualliq tariyxında teren' iz qaldırg'an ilimiy mektep-Xorezm Mamun akademiyasin' qa'liplestiriwdey a'hmiyetli ma'seleni de qamtıp aladı.

Mamun akademiyasinin' du'nya tsevelezatsiyasina qosqan u'lesi bizin' babalarimizdin' burin hesh kimnen kem bolmag'anlig'i, olardin' qaninin' a'jayip molekulari bizin' hasil qan tamirlarimizda da yosh berip urip turg'anligi, bizlerdin' de keleshekte hesh kimnen kem bolmaytug'inimizdi ko'rsetedi.

Sorawlar

- 1.O'zbekstannin' g'a'rezsizliginen keyin xaliqlarimizdin' tariyxiy, ilimiy-filosofiyaliq pikir du'nyasinin' derekleri haqqında pikirleriniz?
- 2.O'zbek xalqinin' du'nya ju'zlik ma'deniy miyrasqa qosqan belgili u'lesi haqqında pikirleriniz?
- 3.Orta Aziya xaliqlarinin' ko'rnekli estelikleri, onda jasawshi xaliqlardin' ertedegi da'wirdin' o'zine tan joqari ma'deniyati haqqında pikirleriniz?

Adebiyatlar

- 1.Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. –Тошкент: Ўзбекистон. 1992. -22 б.
- 2.Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Тошкент: Ўзбекистон, 1996. Т.1. -364 б.
- 3.Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. – Тошкент: Ўзбекистон, 1994. Т.2. -380 б.
- 4.Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. – Тошкент: Ўзбекистон, - Т. 3. 1996.
- 5.Йўлдошхужаев Х., Раҳимжонов Д., Комилов М. Диншунослик маърузалар матни. - Т.: ТошДШИИ нашриёти, 2000.
6. Миллий маънавиятимиз асослари. Ўқув қўлланма. “Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти” нашриёти, Тошкент, 2006.
7. Мўминов А.Қ. Диншунослик асосларини ўқитиш ва ўрганишнинг ягона концепцияси. - Т.: ТошДШИИ нашриёти, 1999.
8. Мўминов А. ва бошқ. Диншунослик (дарслик). -Тошкент: «Mehnat», 2004.
9. Отамуратов С., Раматов Ж., Хусанов С. Маънавият асослари. Ўқув қўлланма. А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. Тошкент, 2002.
10. Садулла Отамуратов. Сарвар Отамуратов. Ўзбекистонда маънавий-рухий тикланиш. Ўқув қўлланма. –Тошкент: Янги аср авлоди, 2003.
11. Умаров Э., Абдуллаев М. Маънавият асослари. Ўқув қўлланма. Тошкент: Чўлпон номидаги нашриёт матбаа ижодий уйи, 2006.